

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Розкол Руської Православної Церкви в XVII столітті»

Виконала: студентка V курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Харченко Є. О.

Керівник: к.і.н., доц.
Духопельников В. М.

Рецензент:

Харків – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Аналіз історіографії дослідження	6
1.2. Огляд джерельної бази	16
1.3. Методологічні засади дослідження	19
РОЗДІЛ 2. РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В XVII СТОЛІТТІ.....	20
2.1. Стан Руської Православної Церкви.....	20
2.2. Проведення церковних реформ Патріархом Ніконом.....	34
РОЗДІЛ 3. РОЗКОЛ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ	46
ВИСНОВОК	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	57

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах подальшого утвердження незалежної держави та національно-культурного відродження народу помітним явищем залишається неослабний інтерес до його історичної спадщини, яка гідно репрезентує події національної історії. У цих обох складниках часто шукаємо ключ для розв'язання тих чи інших сучасних проблем. Одним з пріоритетних напрямів історичних досліджень на теперішньому етапі розвитку вітчизняної науки є вивчення – на тлі дослідження минувшини окремих регіонів, населених пунктів – наявного тут історичного та смислового значення розколу Російської православної церкви.

Однією з характеристик сучасного етапу суспільного розвитку є широкий процес демократизації, що охоплює всі сфери життя. Суттєвою складовою цього процесу є право націй і народів на самовизначення. У монархічній Росії, де православ'я виступало в якості державної релігії, церква і світська влада були тісно взаємопов'язані: будь-який крок світської влади (реформа, оголошення війни, укладення миру) здійснювався з благословення церкви, і, навпаки, будь-яка церковна реформа розглядалася як політична. Боротьба держави з привілеями і політичним впливом церкви виявилася настільки напруженою, що отримала у вітчизняній історії назву Розколу. На його яскравому, важкому прикладі необхідно вчитися вибудовувати надійну систему профілактики розколів в цілях їх недопущення в майбутньому.

Традиційно початок Розколу пов'язується з ім'ям патріарха Никона, так як з найпоширенішої думки його причиною стала церковна реформа, здійснена патріархом, саме тому більшість дослідників бачили в Розкол міцний зв'язок із зазначеною реформою середини XVII століття. Однак далеко не всі автори змогли відволіктися від розбіжностей з приводу церковних обрядів і богослужбової літератури і спробували знайти істинний, глибинний сенс Розколу, звернувши увагу на те, що чисто обрядові розбіжності не привели б до

справжньої громадянської війни всередині православного російського суспільства.

Актуальність теми зберігається і в суспільно-політичному плані. Для сучасної країни, що йде по шляху перетворень і модернізації, досвід історичного минулого представляє не тільки науковий, але і практичний інтерес. Перш за все, історичний досвід необхідний для вибору оптимальних засобів державного управління, для забезпечення стабільності політичного курсу, для вдосконалення правової системи, а також для пошуку найбільш ефективних методів проведення реформ, які не підтримуються всім суспільством, для пошуку компромісних варіантів у вирішенні соціальних протиріч з метою недопущення розколів. Тим більше що відгомони Розколу XVII століття ми можемо спостерігати і в наш час: вони проявляються в особливостях взаємин держави і церкви, специфіки відношення влади до осіб, що не поділяють офіційних політичних і правових поглядів.

Об'єкт дослідження – Руська православна церква

Предметом дослідження є реформи Патріарха Никона і Розкол Руської Православної церкви.

Хронологічні межі дослідження: друга половина XVII ст. (1650-1698). Нижня рамка - бурхливі події в Росії кінця 40 років і обрання в 1652 р в Патріархи Никона. Верхня – Потужний виступ в Москві стрільців і його розгром.

Територіальні межі дослідження: Російська держава XVII століття.

Історіографічний огляд літератури. У вітчизняній науці є ряд робіт, в яких розглядалися окремі аспекти даної проблеми: характеристика історичної епохи, в якій зародився Розкол, особливості взаємин царя і патріарха - від міцної дружби до гострого конфлікту, детальне дослідження церковно-обрядової реформи, виникнення і подальша історія руху старообрядців, в тому числі законів щодо старообрядців, погляди патріарха Никона на проблему взаємин світської і духовної влади; праці, у яких розкол Руської православної церкви був окремим предметом дослідження; дослідження за певними напрямками;

персоналії Руської православної церкви; публікації архівних документів та матеріалів.

Таким чином, огляд літератури свідчить, що до теперішнього часу відсутні дослідження, в яких би проводився комплексний аналіз поглядів ідеологів Розколу, більш того, з уваги дослідників випав розгляд самої природи Розколу: всі традиційно сприймають Розкол як відпадання від церкви частини віруючих, які не прийняли нововведення, і відповідно невірно асоціюють це складне явище виключно з рухом старообрядців.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи наукове, теоретичне та практичне значення теми, виходячи з необхідності її подальшого об'єктивного висвітлення, спираючись на певні документальні матеріали, залучивши узагальнюючі та спеціальні наукові праці, поставлено за мету показати розкол Руської православної церкви XVII ст. у загальному контексті та у персоналіях.

Для виконання поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: вивчити документальну базу; проаналізувати спеціальні та загальні дослідження з даної проблеми:

- охарактеризувати стан наукового дослідження теми;
- з'ясувати джерельну базу дослідження;
- розкрити становище Руської Православної Церкви в XVII ст. та передумови розколу;
- дослідити реформи патріарха Нікона в контексті розколу Руської православної церкви;
- дослідити результати розколу Руської православної церкви.

Вирішення дослідницьких завдань і розкриття теми здійснювалося на основі застосування **основних методологічних засад наукового пізнання** – принципів об'єктивності, історизму і т. д., методів аналітичної і синтетичної критики джерел і наукової літератури, загальнонаукових та спеціальних історичних методів їх дослідження (про них детальніше мова йде у другій частині підрозділу 1.2.). В усій сукупності це стало важливим механізмом для досягнення поставленої у роботі мети. Огляд наукової літератури з

досліджуваної теми здійснювався насамперед за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані для ґрунтовнішого висвітлення історії розколу Руської православної церкви.

Апробацію роботи здійснено шляхом заслуховування окремих її положень на засіданнях кафедри.

Дипломна робота складається з даного вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз історіографії дослідження

Історіографічні праці, що безпосередньо стосуються дослідження щодо розколу Руської православної церкви мають окремі аспекти, які висвітлено в історіографічних розділах дисертацій та вступних частинах до монографій і підручників та наукових статей. Проаналізуємо детальніше дослідження авторів та їх виклад питання щодо розколу Руської православної церкви, основні аспекти напрямків діяльності та особливості відображення думок та позицій стосовно окремих секторів.

Хронологічно історіографію Розколу Руської Православної Церкви слід розділити на дорадянську, радянську та сучасну. Дорадянську окремо розділено на церковну та світську.

Церковна історіографія була представлена іменами митрополита Платона (Лєвшина), ієромонаха Амвросія (Орнатського), протоієрея Андрія Іванова П. Знаменського, М. Тальберга, А. Карташова та ін.

Для кращого розуміння структури та сутності Руської православної церкви становлять інтерес збірники з історії церковної ієрархії, що є особливим розділом загально-історичних робіт.

Першою узагальнюючою працею по історії Руської Церкви вважається видана в 1805 р «Краткая российская церковная история»¹ митрополита Московського Платона (Лєвшина). Матеріал розташований в хронологічному порядку (виклад доведено включно до 1700 р), без узагальнень і систематизації. Майбутні покоління вчених високо оцінювали цю роботу не тільки як фактично перший курс руської церковної історії, а й як талановито викладену працю, що містить в собі безліч влучних зауважень.

¹ Платон (Левшин). Краткая российская церковная история. Т. 2. М.: Синодальная Типография, 1805. С. 230-241.

Також цікавим матеріалом є твір А.Б. Селля (1745) - «De Rossorum hierarchia», в якому були зібрані відомості як щодо ієрархів, так і про окремі єпархії і монастирі¹. Цей твір не було окремо опубліковано, але він увійшов до відомої праці Амвросія (Орнатського) - «История русской иерархии»² (1807-1815), яка узагальнила в собі дослідження XVIII в. з історії церковної ієрархії. Видання включає відомості про єпархії, монастирі, духовні школи і собори, а також про святих і ряд пам'яток церковної історії (чернечі статuti, твори преподобного Ніла Сорського і ін.).

Узагальнюючі праці з історії церкви є, звичайно, певним підсумком у наукових дослідженнях істориків всіх попередніх поколінь і вони відбивають певну концепцію, яка виражає інтереси конкретного кола науковців чи політичних і державних діячів. До цих праць головним чином слід віднести дослідження в російській та українській історіографії.

У російській історіографії Розкол Руської Православної церкви довгий час не виділявся як самостійне явище, а події розколу відносили до розділу «Боротьба з єресями і розколами». Дана ситуація склалася через постання перед дослідниками полемічних завдань, які часто призводили до спотворення історичних фактів. Однак навіть всередині цієї тенденції були наукові досягнення, в першу чергу завдяки історичним роботам М.І. Суботіна³, С.М. Соловйова⁴, Л.М. Гумільова⁵, Ф.К. Сахарова⁶, В.О. Ключевського⁷ та ін. Перегляд позицій і відмова від однобічності у висвітленні питань розколу можна побачити в роботах професора М.Ф. Каптерєва, з яких найбільш важливі

¹ Наведено за: Карташев, А. В. Краткий историко-критический очерк систематической обработки русской церковной истории : Из чтений по истории русской церкви. Христианское чтение, 1903. № 6. С. 910-911

² Амвросий (А.А.Орнатский). История российской иерархии. В 6-и частях. М.: Синодальная Типография, 1807–1815. 4483 с.

³ Субботин Н.И. Дело патриарха Никона. М.: Тип. В. Грачева и К., 1862. 263 с.

⁴ Соловьёв С.М. История России с древнейших времен / соч. Сергея Соловьёва : В 6 томах. СПб.: Товарищество "Общественная польза", 1874–1889.

⁵ Гумилев Л.Н. От Руси к России. М.: АСТ, 2002. 399 с.

⁶ Сахаров Ф.К. Литература истории и обличения русского раскола : Систематический указатель книг, брошюр и статей о расколе, находящихся в духовных и светских периодических изданиях : [Вып. 1-3]/ Составил преп. Владимирской духовн. семинарии Ф. Сахаров . Тамбов : Тип. Губ. правл. , 1887-1900 .

⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории. Собрание сочинений в девяти томах. М.: Мысль, 1987—1990. 4142 с.

«Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов»¹ і «Характер отношения России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях»². Основною працею М.Ф. Каптерєва вважається «Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович»³, що з'явився лише після видання маніфесту 1905 в віротерпимості. Завдяки праці М.Ф. Каптерєва і П.С. Смірнова «История русского раскола старообрядчества»⁴ змінилося ставлення руського духовенства до старообрядців, що знайшло відображення в документах помісного Собору 1917-1918 рр.

Важливим етапом у розвитку наукового погляду на проблему стала «История Русской Церкви» архієпископа Чернігівського Філарета (Гумілевського)⁵, що представляє собою систематичний виклад історії, п'ять томів якої відповідають п'яти періодам:

- 1) до навали монголів,
- 2) до поділу митрополії,
- 3) до установи патріаршества,
- 4) патріарший,
- 5) синодальне управління до 1825 г.⁶

Автор підкреслює значимість поділу Київської митрополії і простежує історію як західноруської, так і Московської митрополій, звертаючи увагу головним чином на зміни в системі управління. Для архієпископа Філарета характерна різко критична оцінка стану освіченості російського середньовічного суспільства. У викладі подій синодального періоду автор був обмежений цензурою: одна тільки згадка про протестантські симпатії

¹ Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов. Сергиев Посад, изд. М.С.Елова, 1913. 277 с.

² Каптерев Н.Ф. Характер отношения России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Москва : тип. Л.Ф. Снегирева, 1885. 580 с.

³ Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович : Т. 1–2. Сергиев-Посад : тип. Св.-Троиц. Сергиевой лавры, 1909–1912. 215 с.

⁴ Смирнов П. С. История русского раскола старообрядчества. Рязань : тип. В. О. Тарасова, 1893. 348 с.

⁵ Гумилевский Ф. История Русской церкви. Период 1-й, от начала христианства в России до нашествия монголов. (988-1237 гг.) / Соч. Филарета Гумилевского, архиепископа Черниговского. - Изд. 5-е. М.: М.А. Ферапонтов, 1888.

⁶ Гумилевский Ф. История Русской церкви. Период 1-й, от начала христианства в России до нашествия монголов. (988-1237 гг.)... С. 12.

упорядника «Духовного регламента» архієпископа Феофана (Прокоповича) викликала невдоволення Святійшого Синоду.

Відрізняється і його позиція відносно Росколу Руської Православної церкви. Так, на противагу сформованим історіографічним стереотипам, владико Філарет стверджував, що «час Никона було самим блискучим часом царювання Олексія Михайловича». Згідно з його інтерпретації, в основі конфлікту патріарха з царем лежала боярська змова проти патріарха. Іншою причиною порушення єдності церкви і держави стало, на думку архієпископа Філарета, установа в 1649 р Монастирського наказу. Філарет звинувачував боярство в змішуванні функції покровительства царя вірі і церкві із залежністю духовних осіб від світської влади.

Одним з перших досліджень по історії розколу став «Розыск о раскольниковъей брынской вере»¹ (вперше вийшов на поч. XVIII століття) митрополита Дмитрія Ростовського. Автор, ставлячи за мету роботи перш за все полеміку з старообрядництвом, детально досліджує історію розколу і аргументацію опонентів церковної реформи. Лейтмотивом роботи є звинувачення старообрядників в язичницькій вірі в обряди, гордині і невгамовних особистісних амбіціях, що призвели до неприйняття незначних по суті змін в богослужбових книгах і, в кінцевому рахунку, до церковного розколу. В якості основних причин розколу особливо виділяються богословська неосвіченість і особиста неприязнь «розкольників» до Патріарха Никона.

Серед загальних праць з історіографії у XIX ст. необхідно виділити роботу професора Санкт-Петербурзької Духовної Академії М. Кояловича (1828 - 1891), видану 1884 р., у котрій було зроблено спробу узагальнити існуючу інформацію з розвитку історичної науки в Російській імперії, здійснити критичний розгляд окремих наукових робіт і поглядів істориків та спробувати пояснити їх історіософію².

¹ Ростовский Д. (Туптало). Розыск о раскольниковъей брынской вере, о учении их, о делах их, и изъявлении яко вера их неправа, учение их душевредно и дела их не богоугодны. М., 1824. 644 с.

² Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Минск, 1997.

У першій половині XIX ст. історія православної церкви починала розроблятися в науковому середовищі як російської, так і української історіографії. Характерною особливістю наукових праць того часу було те, що православна церква на території українських земель розглядалася тільки в контексті історії Руської Православної Церкви і, відповідно, російської державності. Частково це питання займало і польську історіографію, котру все ж таки більше турбували суспільно-політичний вплив і діяльність церкви на землях Речі Посполитої, ніж будь-які інші аспекти історії православної церкви¹.

Щодо Розколу в істориків сформувалося кілька точок зору, які можна назвати основними: В. О. Ключевський² виводив церковну реформу за рамки чисто релігійної сфери і розглядав в контексті звернення Росії до західної культури. А. П. Щапов³, автор відомих праць з Розколу, пояснює його як явище, викликане в першу чергу, соціальними причинами і спрямоване як проти церковної, так і державної влади.

Слід зазначити дослідження Л.М. Гумільова⁴, в якому він використав свій відомий локального-цивілізаційного підход. Приміряючи свою теорію пасіонарності до періоду церковного розколу, він стверджував, що ця епоха відповідала акматичній фазі, для якої характерні інтелектуальні суперечки. Відповідно до його концепції, минала світла Русь з її відносною світоглядною і поведінковою єдністю. Країна мала троякий вибір: ізоляціонізм (шлях Авакума), створення теократичної вселенсько-православної імперії (шлях Никона), входження в концерн європейських держав (вибір Петра). Церковний розкол і став крайньою формою інтелектуальних суперечок, які стосувалися шляхів подальшого розвитку Росії.

¹ Пилипенко О. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII – XIX ст. / О. Пилипенко // Сіверянський літопис. - 2017. - № 4. С. 205-214.

² Ключевский В. О. Курс русской истории. Собрание сочинений в девяти томах. М.: Мысль, 1987—1990. 4142 с.

³ Щапов А.П. Русский раскол старообрядства, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII века. В 3 т. Санкт-Петербург : Изд. М.В. Пирожков, 1906–1937. 803 с.

⁴ Гумилев Л.Н. От Руси к России. М.: АСТ, 2002. 399 с.

Іншу оцінку розколу було надано Н. І. Костомаровим¹. З його точки зору, розкол в Росії не мав історичних коренів. У російській історії, вважав він, немає ніяких підстав для виникнення сильних релігійних течій. Для російської людини, вважав Н.І. Костомаров, характерна «холодність до релігії, релігійний індифермізм». Опір церковним новаціям патріарха Никона проявило тільки духовенство через «роздратування» проти вищої ієрархічної влади. Розкол, згідно костомаровської інтерпретації, з'явився з'єднанням протестних настроїв частини духовенства і соціального невдоволення народних мас.

Дореволюційна історіографія стала найбільш плідним етапом у розробці теми Розколу Руської православної церкви XVII століття. У численних публікаціях, що мають міцну джерельну базу, були вироблені основні підходи до аналізу даної теми, багато з яких зараз запозичують й розвивають сучасні дослідники.

У радянській літературі такі вчені, як М. М. Нікольський, Б. О. Рибakov, Н. І. Павленко, О. М. Сахаров, Л. В. Черепнін також вивчали причини виникнення розколу. Історики-матеріалісти вважали, що церковно-обрядова реформа стала соціальним протестом трудящих проти експлуататорів, який прийняв специфічну для середньовіччя форму релігійної боротьби. Соціальні низи виступили противниками офіційної церкви, що згодом призвело до того, що класова боротьба прийняла релігійну форму.

М. В. Устюгов² і М. С. Чаїв³ проведення церковної реформи пов'язували з зовнішньополітичними та внутрішніми завданнями російської централізованої держави.

М. М. Нікольський, автор першої наукової праці з історії російської церкви в радянській історіографії - «Истории русской церкви», темі Розколу надано дійсно багато уваги, адже їй присвячено майже третину праці. Зокрема, автор окремо виділив дослідження реформ Никона у підрозділі «Реформа

¹ Костомаров Н. И. История раскола у раскольников // Раскол: исторические монографии и исследования. Смоленск, 1994.

² Устюгов Н.В. Русское государство в XVII веке. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 453 с.

³ Чаев Н. С. Русская церковь в XVII в. // Русское государство в XVII в. М., 1961. С. 295—330

Никона и начало раскола». В даному підзрозділі описано такі основні моменти як церква і держава в XVII столітті, боротьба парафіяльного кліру за церковну реформу, офіційна реформа і розгром церковної опозиції.¹ Нікольський ґрунтовно викладає економічні сторони реформи, розкриває як Олексій Михайлович, Никон та дворянство використали Соборное уложение задля підвищення своїх свобод та влади; відображено взаємовідносини царя і Никона, їх вплив одне на одного. Автор наполягає на домінуванні царя, його втручання в церковні справи Фактически, - зазначає М. Нікольський, - главенство в церкви во всех отношениях принадлежало царю, а не патриарху.² Никону, не дивлячись на всі його спроби переломити ситуацію, було відведено роль «временщика». Він вважає його невдалим московським папою, який хотів реформувати церкву, але не встановленням в ній соборного початку, а за допомогою суворого єдиновладдя патріарха³.

Більшість істориків розглядають лише окремі події у житті церкви та стосунки церкви із суспільством та державою. Історики радянського часу були найбільше стурбовані соціальними та політичними проблемами, тож лише певною мірою розглядали економічні аспекти церковної структури, роль церкви в регулюванні соціальних відносин тощо. Немає сумнівів, що найважливішим досягненням дореволюційної історії є введення нових документів у широкий спектр наукових галузей розповсюдження. У цей період часу історики вперше розглянули взаємозв'язок православного духовенства та населення, з іншого боку, взаємозв'язок у житті церкви та соціальний статус церкви.

Підсумовуючи радянський період, можна стверджувати, що типовими рисами тогочасних досліджень були ідеологічна залежність, підцензурність та обмежена динамічність. За умов партійного радянського контролю були вироблені спеціальні технології щодо висвітлення у фундаментальних працях, монографіях аспектів досліджуваної теми.

¹ Нікольський Н.М. История русской церкви. М.: АСТ, Мидгард, 2004. С. 57-64

² Нікольський Н.М. История русской церкви. М.: АСТ, Мидгард, 2004. С. 59

³ Цит за: Нікольський Н.М. История русской церкви. М.: АСТ, Мидгард, 2004. С. 63

Представники ліберального (зарубіжного) напрямку (І. Іонов¹, Р. Пайпс²) бачать головну причину появи розколу в тому, що Патріарх Никон прагнув позбавити руське православ'я від замкнутості, наблизивши його до грецького зразка. При цьому - за прикладом західнохристиянської церкви - він хотів підняти церковну владу над світською. Сам Розкол стався тому, що старовіри стали з охоронно-консервативних позицій чинити опір руху руської церкви до європейських стандартів.

У кандидатських дисертаціях А. Стародуба та О. Форостюка спеціально аналізуються правові аспекти державно-церковних відносин в УСРР³. Предметом дослідження А. Стародуба є церковно-адміністративна структура РПЦ, принципи її побудови та функціонування (з акцентом на ролі та місці в ній УПЦ), а О. Форостюка – правове регулювання церковно-державних відносин, основи організації та діяльності спеціальних органів, що формували й здійснювали радянську політику стосовно православної церкви, еволюція нормативно-правової бази, на якій будувалися державно-церковні відносини.

Важливими у вивченні радянської історіографії церковного розколу і, зокрема, ролі Никона в цьому процесі є праці (монографії і статті) Н.В. Воробйової: повноцінна, ґрунтовна робота «Личность и воззрения патриарха Никона в отечественной историографии»⁴ за 2007 рік, стаття «Образ патриарха Никона в вузовских учебниках»⁵, за 2008 рік та «Образ патриарха Никона в отечественной историографии»⁶ й «Историко-канонические и богословские взгляды Патриарха Никона»⁷ за 2009 рік відповідно. У своїх роботах Н.В. Воробйова критикує радянський підхід до вивчення церковного розколу, відзначає його тенденційність і вузькість, детерміновану марксистсько-

¹ Цивилизационные образы России и пути их оптимизации // Общественные науки и современность. 2009. № 3.

² Пайпс Р. Россия при старом режиме. М.: Независимая Газета, 1993. С. 306-315.

³ Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII - середина XIX ст.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2015. № 4 (78), липень - серпень. С. 218-240

⁴ Воробьева Н.В. Личность и воззрения патриарха Никона в отечественной историографии. Омск: Омский экономический институт, 2007. 292 с.

⁵ Воробьева Н.В. Образ патриарха Никона в вузовских учебниках. М.: Параллель, 2008. С. 78 - 84

⁶ Воробьева Н.В. Образ патриарха Никона в отечественной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 2009 г. № 26. С. 394

⁷ Воробьева Н.В. Историко - канонические и богословские воззрения патриарха Никона : монография. Омск: Изд-во Омского государственного университета, 2009. 416 с.

ленінською ідеологією, яка вимагала розглядати і осмислювати історичний процес крізь призму класової боротьби.

Духопельников В., Кушнар'ов С. у підручнику «История России с древнейших времен до конца XVIII в.» виділяють три аспекти дослідження 1. Положення церкви в Російській державі. 2. Реформи Патріарха Никона. 3. Розкол і його соціальна сутність¹.

Мірошніченко О. В. досліджує причини церковного розколу середини XVII століття в Росії. Перехід до грецької традиції богослужіння патріархом Никоном призвів до відмінностей у богослужінні, як наслідок, до появи старовірів. Причини, що спонукали патріарха Никона до проведення реформи церкви були різноманітні: уніфікація церкви; бажання запровадити під час богослужіння друковані книги; прагнення звільнитися від впливу монарха та його найближчого оточення. Проте це жодним чином не виправдовує методи, які застосовувала офіційна церква для досягнення своїх цілей².

Сучасні історики Д. В. Калюжний і Я. А. Кеслер вважають, що в країні і церкві назріли реформи, і вони були здійснені, - але зовсім не через «псування» старої віри. Існувала необхідність швидкої наукової та військової модернізації за західним зразком, для чого влада потребувала свободу рук, щоб не озиратися на гальмуючу розвиток церкву. Освоєння західних технологій породило зміни у виробничій, військовій структурах³.

Вчені відзначають, що розкол відбувся в той момент, коли країна зіткнулася з необхідністю вироблення культурних зв'язків з Європою. Реформа готувала ґрунт для зневажливих настроїв до національних звичаїв і форм організації побуту. У боротьбі проти старовірів офіційна церква була змушена сама звернутися за сприянням до держави, зробивши кроки до підпорядкування світської влади. Олексій Михайлович цим скористався, а його син Петро остаточно розправився з самостійністю православної церкви.

¹ Духопельников В., Кушнар'ов С. История России с древнейших времен до конца XVIII в.: учеб. Пособие. Харьков: ХНУ им. Каразина, 2010. С. 357 - 396

² Мірошніченко О. В. Справжні та вигадані причини церковного розколу в Росії у XVII столітті. Norwegian Journal of development of the International Science. 2019. № 36. С. 17–21.

³ Калюжний Д. В., Кеслер Я. А. Забытая история Московии. М.: Вече, 2003. 255 с.

Проведений аналіз стану історичного дослідження щодо розколу Руської православної церкви у вітчизняній науковій літературі дав змогу розподілити їх на такі історіографічні групи:

- 1) роботи, у яких історики крізь призму проблематики свого періоду розкривали питання розколу Російської православної церкви;
- 2) праці, у яких розкол Російської православної церкви був окремим предметом дослідження;
- 3) дослідження за певними напрямками;
- 4) персоналії Російської православної церкви;
- 5) публікації архівних документів та матеріалів.

Наукові досягнення щодо розколу Російської православної церкви виявляються у великій кількості робіт дуже різного характеру, навіть навпаки. Причина такої полярності полягає не в науці, а в ідеологічному рівні, вона базується не на інтересах науки, на прагненні об'єктивних досліджень і з'ясування істини, а на протиставленні ідеології.

Таким чином, аналіз доробку вітчизняної та зарубіжної історіографії засвідчує відсутність окремого наукового дослідження, присвяченого об'єкту дослідження. Історіографія теми поділяється на декілька напрямків залежно від часових періодів, в які видавалися окремі праці та приналежності авторів до окремих політичних поглядів. Діяльність церкви в радянській історіографії висвітлювалася лише крізь призму ідеологічних кліше в умовах домінування тогочасного світогляду. Сучасна українська історіографія звертає увагу на детальніше дослідження діяльності та спростування недостовірних фактів радянської літератури.

1.2. Огляд джерельної бази

Окреслення та аналіз вихідної бази праці є важливим для досліджень. Він базується на письмових історичних джерелах, що складаються з двох категорій: опубліковані та неопубліковані матеріали. Відповідно до типологічно-видової класифікаційної схеми, залежно від ступеня відображення історичної інформації, вони поділяються на документальні (Соборне уложення, Засідання та рішення Боярської Думи; рішення Церковних Соборів, Іменні укази государя; листування церковнослужителів тощо); наративні джерела (спогади, щоденники безпосередніх учасників подій, приватне листування).

Питання персоніфікації історії, вивчення історичного шляху, діяльності та творчої спадщини видатних діячів стали одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Біографічні праці зараз відіграють все більш важливу роль. Увагу вчених привертають, насамперед, імена діячів, біографії яких у роки розколу здійснювали фундаментальний вплив на державу та народ загалом.

Таким чином, для виявлення змісту і значення трагічних подій руського церковного розколу XVII століття джерелами є:

- «Деяния московских соборов 1666 и 1667 годов»¹;
- рішення церковних соборів і послання церковного керівництва: «Грамота константинопольского патриарха Паисия I к московскому патриарху Никону»², «Письмо Патриарха Никона к царю Алексею Михайловичу»³, «Письмо Казанского собора к протопопу Ивану Нестерову...»⁴;
- офіційні акти церкви та влади, а саме: акти справи «Перечень раскольников, судившихся на соборе 1666 г., с кратким изложением дела

¹ Деяния московских соборов 1666 и 1667 годов. Москва, Синодальная типография, 1893. 364 с.

² Грамота константинопольского патриарха Паисия I к московскому патриарху Никону. СПб., 1881. 109 с.

³ Письмо Патриарха Никона к Царю Алексею Михайловичу // Памятники литературы Древней Руси: XVII век. М., 1988 Кн.1.

⁴ Материалы для истории раскола за первое время его существования, издаваемые Братством св. Петра митрополита / под ред. Н. Субботина. Москва : Тип. Э. Лисснер и Ю. Роман, 1875.

каждого. Допрос Аввакума, Лазаря и Епифания»¹; чолобитні протопопа Аввакума до царя Олексія Михайловича²;

– матеріали судової справи над патріархом Никоном: «Дело о патриархе Никоне»³, «Изложение поместного собора, бывшего в Москве против патриарха Никона, составленное газским митрополитом Паисием Лигаридом.»⁴;

– «Житие протопопа Аввакума, им самим написанное» та інші твори протопопа Аввакума⁵;

– збірники догматико-полемічних творів прихильників старообрядництва: «Прения о вере», «3 листа протопопа Аввакума до протопопа Івана Неронова ...»⁶, «Возвешение от сына духовного к отцу духовному»⁷, «Книга толкований»⁸ протопопа Аввакума і т. і.;

– матеріали писцового діловодства⁹, законодавчі акти¹⁰ тощо.

Також до джерел можна віднести праці основних істориків церкви, найвідоміший з яких Макарій (Булгаков).

Так, в праці «История Русской Церкви» Макарій (Булгаков) описав у двох томах період діяльності Російської православної церкви, окремо у 7 томі є більш детальний опис діяльності патріарха Никона¹¹.

Митрополит Макарій (Булгаков) обґрунтовує свою думку про особисті розбіжності як одну з причин розколу, акцентуючи увагу на тому, що опоненти Никона ще до початку реформи були проти його обрання Патріархом. На

¹ Писцовое дело (акты) 60-80 годов XVII века. М., 1990.

² К истории борьбы с церковными беспорядками, отголосками язычества и пороками в русском быту XVII в. М., 1902.

³ Дело о патриархе Никоне. СПб.: Товарищество "Печатня С.П. Яковлева", 1897. 510 с.

⁴ История осуждения патриарха Никона, сочинения Паисия Лигарида. Ч. 1-2. М.: Б.м., 1858.

⁵ Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения. М.: Северо-Западное книжное издательство, 1990. 279 с.

⁶ Материалы для истории раскола за первое время его существования... С. 54

⁷ Возвешение от сына духовного к отцу духовному / И. Соловецкий; Вступ. ст., сост., подгот. текста и коммент. Н. Ю. Бубнов, и др.. СПб.: Изд-во РХГИ, 2000.

⁸ Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения... С. 76 - 89

⁹ Писцовое дело (акты) 60-80 годов XVII века. М., 1990.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т.1.

¹¹ Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. Кн. 7: Период самостоятельности Русской Церкви (1589-1881). Патриаршество в России (1589-1720), Отд. 2: Патриаршество Московское и всяя Великия, и Малыя, и Белья России - воссоединение Западнорусской Церкви с Восточнорусской (1654-1667) / науч. ред. Д. Ф. Полознев, С. Г. Яковенко. С.

основі аналізу джерел творів старообрядців, Діань Соборів 1654-1667 рр., він зображує картину опору реформі, наданого її опонентами, доводячи, що спочатку цей опір, часом виливалося в непривабливих форм, перш за все було з особистим протистоянням Никона. Крім особистих амбіцій, автор називає в числі причин розколу і небажання старообрядців з'єднатися з грецької Церквою, від якої Русь прийняла християнство. Навпаки, Никон постає як прибічник ідеї Вселенської Церкви. Митрополит Макарій також спеціально присвячує розколу окреме дослідження – «История русского раскола известного под именем старообрядчества». Автор докладно аналізує висунуті старообрядцями аргументи, спираючись на старообрядницьку літературу, однак і в цьому випадку дослідження має яскраво виражену полемічну спрямованість¹

Також основу джерельної бази роботи складають монографії, дисертації, навчальні посібники, розвідки, опубліковані в збірниках наукових праць, і наукових журналах, науково-популярних виданнях, науково-документальні серії книг та журналів, матеріали конференцій.

Обмеженість джерельної бази, критичних оцінок, аналітичних підходів, які ще потребують детального історіографічного аналізу, залишаються помітними, незважаючи на всю інформативну та фактологічну цінність зазначених робіт, присвячених дослідженню розколу Руської православної церкви у сімнадцятому столітті.

¹ Макарий (Булгаков) История русского раскола известного под именем старообрядчества. СПб., 1958.

1.3. Методологічні засади дослідження

Вивчення часів занепаду Руської православної церкви передбачало зважений підхід до вибору принципів його відображення та відповідного методологічного інструментарію. Іншими словами, досить важливим було осмислення сучасних підходів до принципів історичного пізнання й підбору наукових методів і прийомів діяльності.

Теоретико-методологічною основою дослідження є соціокомунікативний, системний, інформаційний та історичний принципи.

Інструменти соціокомунікативного принципу дозволяють вивчати Руську православну церкву в соціальному аспекті, аналізувати соціальні потреби суспільства, ступінь необхідності мети та призначення середовища соціальної комунікації (в деяких публікаціях). Методи соціокомунікативного принципу у дослідженні значно розширили наукові можливості вивчення явищ і фактів.

Застосування системного підходу допомагає визначити соціальну роль, культурну та освітню місію, а також мету та місію в конкретних історичних та соціально-політичних умовах. Інформаційні методи зазвичай використовуються для розуміння суспільного виробництва та явищ суспільного життя. Історичний підхід фокусується на дослідницьких установах та державних планах, а також враховує політичну та економічну ситуацію в них.

РОЗДІЛ 2

РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В XVII СТОЛІТТІ

2.1. Стан Руської Православної Церкви

В історії традиційні цінності сформулювалися в руслі домінуючої ідеологічної парадигми - православного християнства, а потім за допомогою державних інститутів трансливалися в соціум, укоренялися в широких верствах населення. Названий процес проходив складно і суперечливо, виникали ситуації «конфлікту інтересів». Історія державно-церковних відносин містить як приклади симфонії світської і духовної влади, так і факти тяжких суперечок.

XVII століття має особливу цінність з точки зору історичної долі Росії. Розпочавшись з Смутного часу, глибокої кризи державної влади, втратою північно-західних територій, це століття характеризувалося швидким розширенням меж держави: за короткий період часу була приєднана Сибір, і почалося її освоєння. Росія фактично перетворилася на величезну державу, що розкинулася на просторах Євразії. Так формувалася основа не тільки майбутньої Російської імперії, а й своєрідного цивілізаційного комплексу, що займає особливе місце в світовій системі цивілізацій. Величезне значення мало приєднання України та Білорусії в середині століття. Об'єднання в складі однієї держави двох слов'янських народів перетворювало її в центр слов'янського світу.

Глибокі зрушення відбувалися в соціально-політичній сфері. Соборне уложення 1649 р скасувало «певні літа», що означало остаточне закріпачення селянства. Кріпосне право утвердилось в Росії в максимально суворій формі. Так була закладена основа для непримиренних соціальних конфліктів. У цьому збірнику законів Московського царства містилося 25 розділів (глав), що склалися з 968 статей, присвячених найрізноманітнішим сферам життя. Насамперед визначалися види злочинів та покарання за них. Найважчими

були злочини проти церкви та Бога, царя та його сім'ї. За них несли відповідальність і підлягали покаранню не лише особи, що скоювали злочини, але й члени їх родин. Інші ж статті «Уложення» захищали життя, здоров'я та майно бояр і дворян, визначали систему взаємин між ними. Відтепер помістя можна було обміняти на вотчину чи залишити у спадок дітям. Такі юридичні дії можна було здійснити лише за певних обставин, що тим не менш сприяло стиранню відмінностей між боярами та дворянами. Відповідно до «Уложення» монастирям було заборонено купувати, отримувати в подарунок чи за заповітом селян та землі, займатися промислами і торгівлею на території посадів. Якщо в 1648 р. Олексій Михайлович заборонив перехід селян-господарів від одного власника до іншого, то «Уложення» 1649р. забороняло такий перехід і їхнім дітям, братам, племінникам. Натомість воно містило статті, сприятливі для розвитку промисловості і появи перших мануфактур у Московській державі¹.

Зазнали обмеження також привілеї церкви в області суду і управління. Всі церковні та монастирські землі, крім патріарших, згідно Соборного уложення передавалися в управління створеного Монастирського наказу. У наказі розбиралися судові справи за цивільними позовами до духовенства і населення духовних вотчин. Позови, що пред'являлися духовенством і залежними людьми до сторонніх осіб, розглядалися у відповідних наказах в присутності відповідачів. За позовами не більше 20 руб. населення церковних вотчин підлягало суду городових воєвод за місцем проживання. У компетенції патріаршого і архієрейського судів залишилися справи про злочини духовних осіб, справи всіх підданих за звинуваченнями в злочинах проти моральності, справи про розлучення. Суди свідчили духовні заповіти. Тільки за патріархом зберігалися судові та податкові пільги².

¹ Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 65.

² Духопельников В., Кушнарьов С. История России с древнейших времен до конца XVIII в.: учеб. Пособие. Харьков: ХНУ им. Каразина, 2010. 608 с.

XVII століття було відзначено деякими успіхами в області торгівлі і мануфактурного виробництва, але зміни відбувалися дуже повільно.

Саме на рубежі пізнього Середньовіччя та Нового часу виявилось значне економічне відставання Росії від розвинених країн Європи. Стосовно XVII століття увагу дослідників, як правило, було зосереджено навколо проблем виявлення політичних передумов, визначення, напряму і змісту реформи патріарха Никона, встановлення причини появи старообрядництва. Значно слабкіше досліджений особистий конфлікт патріарха Никона з царем Олексієм Михайловичем.

Православна церква Росії була розгалуженою організацією. Її основні осередки: церкви і монастирі - поширилися по всій території країни. В країні до 80-х років XVII ст. налічувалося близько 15 тисяч церков. Здебільшого це були парафіяльні церкви, які були центрами місцевої релігійної громади, міської або сільської. Соборних налічувалося до 200. Службу в храмах і встановлені обряди виконувало біле духовенство - попи, диякони, дяки та паламарі, в соборних храмах - протопопи, протодиякони, попи, диякони, дяки та паламарі. Ці церкви і зайняте в них біле духовенство відігравали головну роль в збереженні та відтворенні релігійної віри¹.

Ту ж функцію виконували і монастирі, яких у другій половині XVII ст. налічувалося близько 650. В кожному з них була церква, а в великих - кілька церков зі своїм штатом священно- і церковнослужителів. Крім того, монастирі і чорне духовенство (монахи і монахині) підтримували релігійну віру і іншими засобами. Один з них - саме існування монастиря, як місця спільного життя людей, що покинули світ, що дали обітницю бідності, послуху і безшлюбності і присвятили себе служінню тільки Богу. Ще одним засобом була наявність в монастирях «чудотворних» мощей та ікон, в числі яких знаходилися мощі та ікони канонізованих церквою місцевих «подвижників» православної віри².

¹ Духопельников В., Кушнар'ов С. История России с древнейших времен до конца XVIII в... С. 367

² Духопельников В., Кушнар'ов С. История России с древнейших времен до конца XVIII в... С. 368

Духовенство в цю епоху, а точніше церква, оскільки юридично земля належала патріархату, митрополичі та єпископські монастирі, виступали як клас феодалів. Церкві належала 1/3 усіх оброблюваних земель та феодално залежних селян. Крім того, монастирі займалися великою торгівлею, займалися лихварством. Їх володіння продовжували зростати, що вже було загрозою для знаті.

Духовенство оформилося в незалежній державі. Воно було звільнено від державної служби, мит та податків, мало власну державну адміністрацію та суд. Духовенство поділялося на біле (парафіяльні священики - духовенство та допоміжний персонал: дяки, паламарі та ін. - духовенство) і чорне (ченці), які жили в монастирях. Білому духовенству дозволялося одружуватися, але лише один раз у житті. Чорне духовенство (ченці) дало обітницю безшлюбності. І справа тут не лише у проповіді аскетизму та відмові від мирських турбот, а й у тому, що церковні та монастирські землі не розділені між дітьми-спадкоємцями. Провідні церковні посади могли обіймати лише ченці.

Вищим органом церковної адміністрації та суду був Московський митрополит, який у 1589 р. отримав ранг патріарха. Сенс цієї акції полягав у тому, що якщо митрополит, принаймні формально підпорядкований константинопольському патріарху, то із встановленням Московського патріархату його голова - патріарх у своєму рангу стає рівним константинопольському патріарху. Іншими словами, Руська православна церква стала повністю незалежною (автокефальною), а її центром і в формально-юридичному сенсі стала Москва. Хоча патріарх був обраний Помісним Собором, який складався з найвищих церковних ієрархів, але згідно традиції Східного Православ'я, яке бере свій початок з візантійських часів, він був затверджений царем. Тому створення Московського патріархату було ніби заключним актом, який стверджував суверенітет Російської централізованої держави. Помісний собор і патріарх були не лише вищими органами духовного суду, але їх акти були джерелами церковного (канонічного) права. Церковний суд підлягав усьому духовенству і залежному від церкви населенню, за

винятком випадків державної зради, "вбивств, вотчин і грабежів". У ряді випадків (наприклад, злочини проти моралі, розлучення тощо) усі світські люди підлягали церковному суду.

Православна церква фактично виконувала ідеологічну функцію держави, була носієм державної ідеології, отже, держава всіх видів підтримувалась церквою як матеріально, політично, так і законодавчо. Не випадково у всіх судових кодексах та Соборному кодексі 1649 р. злочини проти церкви були на першому місці, і держава суворо карала за ухилення від офіційних церковних догм, спокушання іншою релігією. Але в той же час правління ревно оберігали свою владу від втручання церкви. І коли глава церкви митрополит Філіп (Федір Количев) спробував виступити проти опричнини, то за наказом царя Івана Грозного його посадили до в'язниці, де згодом він і помер.

Однак у роки «Смути» на початку 17 ст. роль церкви значно зросла. Після придушення царської влади, коли уряд "семи бояр" відверто зрадив інтереси народу іноземним інтервентам, глава православної церкви патріарх Гермоген виступив із закликом до відродження російської державності. Патріарх Гермоген, репресований "урядом національної зради" і який помер від голоду в лютому 1612 року в підвалах Чудовського монастиря, був національним героєм в очах російського народу того часу (разом з Мініном і Пожарським). Посиленню ролі церковної влади сприяв і той факт, що з 1618 р. (після повернення з польської неволі) країною фактично керував батько молодого царя Михайла Романова, патріарх Філарет, який навіть отримав титул «великий государь» (до речі, який вперше отримав свою патріаршу гідність з рук «тушинського злодія» - Лжедмитрія II). Остання спроба поставити владу патріарха вище царя була здійснена в середині XVII століття патріархом Никоном (який також носив титул «великого государя»).

Справа в тому, що у зв'язку з возз'єднанням України з Росією постало питання про об'єднання церковних книг та церковної ритуальної практики. Однак деякі віруючі не погоджувались з церковними реформами патріарха Никона (і зокрема, з його указом про хрещення «не двома, а трьома перстами».)

Результатом цих реформ став церковний розкол. Це визначалося не стільки теологічними факторами, скільки формою соціального протесту проти політики. Царизм використовував репресії проти розкольників - Цар Олексій Михайлович активно підтримував церковні реформи Никона. Патріарх Никон, людина зі значним розумом, яка володіла владним і нетерпимим характером і сильною волею, використав цю підтримку, щоб поставити владу патріарха вище царської. Спроба закінчилася його відстороненням від патріаршества та засланням до одного з далеких монастирів.

25 липня 1652 Никон стає патріархом Московським і всієї Русі. На церемонії Никона цар Олексій Михайлович і весь російський народ поклялися «послушати его во всѣм, яко начальника и пастыря и отца краснѣйшаго»¹. Олексій Михайлович написав грамоту, в якій обіцяв не втручатися в церковні справи без згоди патріарха².

Патріарх Никон вважався досвідченим організатором внутрішньо церковного життя, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Все життя Никон йшов по шляху морального, духовного та інтелектуального вдосконалення. Никон зібрав унікальну бібліотеку, яка складалася не тільки з текстів Святого Письма і Священного Передання, але і включала твори Аристотеля, Плутарха, Геродота, Страбона, Демосфена, праці з медицини, історії та філософії грецькою та латинською мовами.

Олексій Михайлович надавав особливі знаки уваги патріарху Никону, називаючи його «великим государем», як свого часу величали патріарха Філарета. Цим ставленням цар показував, що відноситься до Святішого, як до дуже близької людини.

Саме в початковий період царювання Олексія Михайловича взаємини церкви і держави досягли найвищого ступеня згоди. Росія, успадкувавши духовні традиції Візантії, поступово ставала центром світового православ'я.

¹ Костомаров Н. И. История раскола у раскольников // Раскол: исторические монографии и исследования. Смоленск, 1994. С. 46

² Костомаров Н. И. История раскола у раскольников... С. 47

З метою зміцнення симфонії влади світської і влади духовної, було прийнято рішення перевести в Успенський собор Кремля мощі трьох московських святителів: першого російського патріарха Іова - з Стариці, святого митрополита Філіпа - з Соловецького монастиря і Патріарха Єрмогена - з Чудова монастиря.

Особливого значення набуло шанування мощей св. Філіпа, якого вбили за наказом Івана Грозного за викриття царських беззаконь і жорстокостей. Це був перший і серйозний конфлікт між самодержцем і главою церкви в Росії.

Духовний авторитет церкви, в особі митрополита Філіпа, став для патріарха Никона зразком і прикладом. Тепер було важливо, щоб особиста любов між Никоном і царем стала міцною запорукою єднання між церквою і державою. За пропозицією первосвященника Олексій Михайлович написав послання митрополиту Філіпу, в якому цар приносив покаяння за прадіда свого Івана Васильовича, визнавав його провину і виявляв свою повагу до мученика-митрополита.

В жовтні 1652 року Олексій Михайлович звернув увагу на протестантів, що проживали в Москві. Під час поїздки з патріархом вулицями Москви цар, як православна людина, перехрестився на хрест, який височів на церкві. На цю дію звернув Никон, вказавши своєму підопічному, що це євангельська церква. Обурений Олексій Михайлович наказав вирубати всі будівлі інославно в столиці. Пасторам було відведено місце для будівництва будинків за містом і для цієї мети виділені земельні ділянки¹. Місце, куди виселялися іноземці, отримало назву Німецької слободи. Іноземцям заборонялося носити російське плаття і тримати у себе слуг з православних християн. Богослужіння пропонувалося проводити в житлових будинках². Без уваги не залишилися і москвичі. Микола Іванович Романов захопився західною модою і мав в своєму гардеробі багато суконь від іноземних кравців. Никон велів йому надіслати все

¹ Устюгов Н.В. Русское государство в XVII веке. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 245.

² Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899.

це для огляду і на наступний день опівдні патріарх розвів багаття посеред двору і все спалив¹.

Під час патріаршества Никона все іновірні і інославні храми були винесені за межі Москви. Іноземцям строго заборонялося входити в православні храми, особливо під час служби. Взаємовідносини православних з людьми іншої віри обмежувалися тільки діловою сферою, особисте спілкування заборонялося. Москву стали часто відвідувати представники православного сходу.

Грецькі ієрархи під час візитів до Москви називали Олексія Михайловича «новим Костянтином», закликали стати визволителем і государем всього православного сходу².

Говорили також про те, що Росія є духовним спадкоємцем стародавнього візантійського царства і Святої Землі Палестини Олексій Михайлович серйозно починав замислюватися про можливість звільнення всіх Православних земель, про місію з'єднання під своєю владою всесвітнього Православного царства. Цар Олексій Михайлович захопився цією ідеєю. Але мало одного бажання, необхідно було привести російські церковні книг у відповідність з обрядами східної церкви. Втім, і раніше вносилися коригування в богослужбові тексти, і все одно, з плином часу в них накопичувалися недоладності, неправильності, помилки. Собор 1654 року поклав початок справі уніфікації московських книг до грецьких книг. Протопопи Неронов, Авакум, Логінн виступили проти використання грецьких книг в якості першоджерел. На думку авторитетних церковних ієрархів грекам не можна було довіряти.

У 1649 року Єрусалимський патріарх Паїсій відвідав Москву і зустрівся з архімандритом Никоном. Під час тривалої бесіди вказував на які відбуваються в російських книгах невідповідності і різночитання з грецькими джерелами, зокрема, вказувалося на неправильність двозначного хреста.

¹ Богоявленский С.К. Московский приказный аппарат и делопроизводство XVI-XVII веков. М.: Языки славянской культуры, 2006. С. 62.

² Калужный Д. В., Кеслер Я. А. Забытая история Московии. М.: Вече, 2003. С. 157

У 1654 р була проведена реформа церковних обрядів і богослужбових книг, доцільність якої була обумовлена необхідністю приведення російських церковних обрядів і книг у відповідність з обрядами і книгами сучасної грецької церкви. Сенс обрядової реформи був виключно політичним: російський цар прагнув панувати над усім православним світом, а для цього була необхідна уніфікація обрядів, правил богослужіння, змісту духовних книг.

За час, що минув з моменту прийняття російським суспільством християнства, візантійські церковні обряди зазнали змін, які були введені в практику в усіх південнослов'янських країнах.

Серед церковних діячів, занепокоєних плутаниною в книгах, а також занепадом авторитету духовенства, особливо активним був протоієрей Благовіщенського собору Московського Кремля, клірик і наставник молодого царя Олексія - Стефан Воніфатій. Навколо нього наприкінці сорокових років XVII століття утворилося «Коло ревнителів благочиння». До неї увійшли відомі церковні діячі: майбутні вороги Никон і Авакум, настоятель московського Казанського собору Іоанн, царський ліжко Федір Ртіщев та інші¹.

Найбільше обурення викликали звичаї духовенства. Численні скарги, отримані тодішнім патріархом Йосипом, склали досить похмуру картину. Замість того, щоб піклуватися про душі своїх парафіян, священник проводив час у пияцтві та розпусті. Вони не тільки не проповідували, але й прагнули скоротити саму церковну службу, запровадивши «многоголосие» - одночасне читання та спів різних молитов та текстів. І біле, і чорне духовенство були нескінченно егоїстичними. Керівні посади в монастирях купували підкупом боярам або єпископам. Люди втратили повагу до духовного звання, не хотіли ходити до церкви і поститись.

Їх також особливо дратували розбіжності в богослужбових книгах, які накопичувались через помилки ченців-книжників, та відмінності у виконанні церковних обрядів. Широке використання друкарської справи дозволило

¹ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество: духовные движения семнадцатого века. Munchen: Wilhelm Fink Verl., 1970. С. 257-263

запровадити одноманітність в богослужбових книгах. Однак було неясно, на яких оригіналах виправляти тексти. Для одних це були давньоруські рукописи, для інших - давньогрецькі оригінали. Але обидва джерела були бездоганними: в російських книгах не було двох однакових текстів (через помилки ченців-книжників), а грецькі тексти змінилися після падіння Візантії та укладення унії між візантійською та католицькою церквами.

У політично і географічно ізольованою Росії вони залишилися незмінними. Більш того, православна церква України прийняла новогрецькі обряди ще до об'єднання з Росією. Тому проблема церковно-обрядової реформи набула особливої актуальності в середині XVII століття¹.

Більш того, прагнення зблизити російську церкву з іншими православними церковними організаціями було реакцією на досить агресивну політику західної римо-католицької церкви, яка найбільш яскраво проявилася на початку XVII ст. - в Смутні часи, коли була зроблена спроба через Лжедмитрія I і поляків прищепити Росії не тільки католицизм, а й західну культуру в цілому. Зближуючись з грецькою церквою, російська повинна віддалятися від західної. Саме такий зміст мали спроби патріарха Філарета, діда царя Олексія Михайловича, узгодити російські церковні обряди і богослужбові книги з грецькими ще на початку століття.

У 1656 році на помісному Московському соборі після довгих нарад і дебатів всіх хрестяться двома перстами оголосили єретиками і піддали анафемі. Так було покладено початок церковного розколу, але сам розкол почався набагато пізніше, без Никона і незалежно від нього. Никон мудро дозволяв бажаючим служити за старими книгами і обрядам, що не зачіпають канонів віри.

Конфлікти влади світської і влади духовної стали періодично стрясати російське суспільство і держава, провокуючи глибинні тектонічні зрушення в самому ході російської історії.

¹ Шалашна Н. М. Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Москвою в другій половині XVII ст. / Н. М. Шалашна // Грані. - 2016. - № 6.

Існує декілька причин, які спонукали Никона реформувати церкву: Сутність офіційної реформи полягала у встановленні уніфікації в богослужбових чинах. Об'єднана руська церква не мала єдиного богослужбового чину і різнилася в цьому, на що постійно вказували і Никону і його прихильникам східні патріархи. У єдиної церкви повинен був бути єдиний культ¹.

Ключова проблема полягала в тому, що і грецька церква, і константинопольська весь час модернізувалися та змінювалися, а руська церква протягом кількох століть була закритою й малоздатною до змін і новацій. Це зумовлено і територіальною віддаленістю Москви від інших релігійних центрів, і небажанням щось змінювати в системі богослужіння самими церковними діячами.

Офіційно розкол як релігійно-громадський рух існував з прийняття Московським собором 1667 року рішення про засудження і відлучення прихильників старих обрядів - старообрядців - як людей, які відмовлялися коритися авторитету офіційної церкви, фактично ж він з'явився з початку реформ Никона².

Проте, окрім офіційної версії реформування церкви, були ще й інші, не менш важливі для церкви середини XVII століття. Ще на Соборі 1580 р. московський уряд провів постанову, згідно з якою заборонялося давати монастирям вотчини на спомин душі і пропонувалося замість цього робити грошові внески, а також взагалі заборонялося церковним особам і установам купувати та брати в заставу землі. Тим самим дворянство ревниво стежило за церковним господарством і продовжувало вживати свої заходи проти його росту. Смутний час тимчасово паралізував дію цього правила.

Однак у 1649 р. при складанні Уложення воно було відновлено, розширене і введено в життя вже не у вигляді специфічно церковної постанови, а в якості загальнодержавного закону. Нарешті, Уложення завершило процес

¹ Никольский Н.М. История русской церкви... С. 136-141

² Лобачев С.В. У истоков церковного раскола // Отечественная история. 2001. №2. С. 134 -141.

знищення церковної юрисдикції по відношенню до церковних людей у цивільних і кримінальних справах. Соборне Уложення затвердило для всіх кліриків, не тільки монастирських, а й усіх інших, однакову підсудність з усіма іншими людьми по всім не духовним справам. Ця боротьба за юрисдикцію була насамперед боротьбою за до-ходи, а не за владу, бо фактичне відправлення судових функцій в патріаршій і єпископських куріях знаходилося в руках світських чиновників, що контролювалися царським урядом. Усе церковне управління, церковні влади, починаючи з патріарха, підпорядковувалися цареві¹.

Всі церковні собори XVI –XVII ст. скликалися царськими указами, їх члени запрошувалися особисто царськими грамотами, порядок дня визначався царем, і самі проекти доповідей і постанов складалися заздалегідь боярами та думними дворяни. На засіданнях соборів завжди був присутній або монарх, або його уповноважений боярин, який пильно стежив за точним виконанням визначеної програми. Якщо таке було становище соборів, які за канонічним правилам є органами верховної влади в церкві, то нема чого дивуватися, що патріарх і єпископи були, по суті, простими царськими чиновниками.

Зазначені зміни церковних узаконень, переказів і обрядів не могли не викликати різку відсіч з боку населення, що берегли давні святі книги і перекази. Крім самого факту зміни стародавніх книг і звичаїв церковних, різкий опір серед людей викликали й ті засоби, за допомогою яких патріарх Никон та цар Олексій Михайлович насаджували ці нововведення.

В результаті перемогу здобули ті, хто виступав за приведення церковних книг і обрядів у відповідність з візантійськими канонами і цього було кілька пояснень.

Прагнення Російської держави зміцнити своє міжнародне становище серед православних країн. В урядових колах була популярна теорія про Москву як про Третьому Римі, висунута ще в 15 столітті псковським старця Філофея. Після церковного розколу 1054 року духовним центром Православної церкви

¹ Никольский Н.М. История русской церкви... С. 124-126

став Константинополь. Філофей вважав, що після падіння Візантії, російська столиця стала оплотом істинної православної віри. Російському царю для підтвердження цього статусу Москви необхідно було заручитися підтримкою грецької церкви. Для цього потрібно привести богослужіння у відповідність з грецькими правилами.

У 1654 році територія польської України, за рішенням Переяславської Ради, приєдналася до Російської держави. У нових землях православна літургія проводилася за грецькими канонами, тому уніфікація богослужбових правил сприяла б процесу об'єднання Росії і Малоросії.

Стабілізація внутрішньополітичної обстановки. Трохи часу минуло з того моменту як відгриміли події Смутного часу, і в країні ще періодично спалахували невеликі осередки народних хвилювань. Встановлення однаковості правил церковного життя уявлялося уряду важливим інструментом у підтримці національної єдності.

Невідповідність руського богослужіння візантійським канонам. Внесення поправок в літургійні правила, ніж був і викликаний церковний розкол, були другорядними в проведенні церковної реформи.

Отже, спочатку розбіжності між прихильниками старої віри і нововведень не виходили з кола церковнослужителів, але пізніше Розкол охопив широкі верстви населення. Різкі зміни викликали неприйняття багатьох парафіян. Крім того, тяготи війни, що почалася з Річчю Посполитою (1654 -1667 рр.) погіршували становище.

Зміни в обрядах, відступ від віри предків багатьма сприймалися як першопричина погіршення життя. У зв'язку з цим збільшувалася кількість старообрядців. Його прихильники, в тому числі посадські люди і селяни, покидали обжиті місця і йшли у віддалені райони. Влада намагалася насильницькими методами боротися з ними, але це мало допомагало. Спеціально скликаний собор не тільки засудив старообрядців, а й відлучив їх від церкви. Лише в 1971 р Руська Православна Церква відмінила ці рішення.

Спори економічного характеру мали прямий вплив на погіршення відносин між світською і духовною владою, і зокрема між царем і патріархом, а також порушували усталену симфонію влади, ставши, таким чином, однією з причин Розколу і отримавши відображення в поглядах його ідеологів.

Отже, поділ церкви відбулося в 1650-х - 1660-х роках в ході проведення церковної реформи, розпочатої патріархом Никоном. Причини розколу церкви на Русі в 17 столітті можна розділити на кілька груп:

- соціальна криза,
- церковна криза,
- духовна криза,
- зовнішньополітичні інтереси країни.

Соціальний криза була викликана прагненням влади обмежити права церкви. Вона володіла значними привілеями за впливом на політику і ідеологію.

Церковний криза була породжена низьким рівнем професіоналізму духовенства, його розбещеністю, відмінностями в обрядах, тлумаченням змісту священних книг.

Духовна криза - суспільство змінювалося, люди по-новому розуміли свою роль і становище в соціумі. Вони очікували, що і церква буде відповідати вимогам часу.

Інтереси Росії у зовнішній політиці також вимагали перетворень. Московський цар хотів стати спадкоємцем візантійських імператорів як в справах віри, так і в їх територіальних володіннях. Щоб здійснити бажане, необхідно було привести обряди в єдність з грецькими зразками, прийнятими на територіях православних земель, які правитель прагнув приєднати до Росії, або взяти під її контроль.

2.2. Проведення церковних реформ Патріархом Никоном

Сутність офіційної реформи полягала у встановленні однаковості в богослужбових чинах. Об'єднана руська церква, рідна сестра східних церков, не мала одностайного богослужбового чину і різнилася в цьому від своїх східних побратимів, на що постійно вказували і Никону і його попередникам східні патріархи. У єдиної церкви повинен був бути єдиний культ. Собори XVI ст., звівши в ранг всеросійських святих місцевих патронів, не завершили цим справи об'єднання культу. Треба було ввести однаковість також і в богослужбовому чині, замінити питому богослужбову строкатість московською однаковістю.

Питання про проведення цієї принципової реформи виникло ще до Никона у зв'язку з перемогою техніки в книжковій справі. Поки були рукописні книги, що виготовлялися на місцях місцевими переписувачами і по місцевих оригіналам, питання про реформу і бути не могло; але коли в другій половині XVI ст. в Москві з'явився Друкований двір і було вирішено забезпечувати всі церкви друкованими богослужбовими книгами, справщики, тобто редактори друкованих видань, відкрили надзвичайна розмаїтість в рукописних книгах як з боку окремих слів і виразів, так і з боку чинів богослужбових обрядів.

Помилки і описки було неважко виправити; але справа була складніше - потрібно було вибрати якийсь один, найбільш правильний, чин і зафіксувати його в друкованих книгах, знищивши тим самим всі інші обрядові варіанти. Головне утруднення виявилось у виборі зразка для виправлення. Для царя і Никона це були тодішні грецькі чини; для величезної більшості кліриків - стародавні російські чини, закріплені в рукописних книгах.

Никон приступив до здійснення реформи, яку припускав проводити орієнтуючись на грецькі зразки як давніші в 1653 році. Патріарх Никон хотів перетворити російську церкву в центр світового православ'я, і почав реформу по уніфікації обрядів і встановленню однаковості церковної служби. За зразок було взято грецькі книги, правила та обряди. Реформи, що проводилися в

умовах народного невдоволення, викликали протести з боку частини бояр і ієрархів церкви, вони боялися, що зміни в церкві підірвуть її авторитет у народі, і в результаті чого виник церковний розкол в російському суспільстві.

Самий хід «виправлення» ще більше сприяв розриву між одноманітністю і старою вірою. Офіційно необхідність виправлення мотивувалася на соборі 1654 р тим, що в стародруків книгах було багато помилок, вставок, і тим, що російська богослужбовий чин дуже істотно відрізнявся від грецького. В основу виправлення хотіли покласти стародавні, тобто рукописні, слов'янські та грецькі книги; це був початковим наміром Никона. Але коли приступили до практичного здійснення цього завдання, виявилися величезні труднощі. Рукописів древніх було мало, а які були розходилися одна з одною; справщики не вміли в них розібратися, і цей шлях був залишений і замінений іншим. Цар і Никон вирішили визнати нормою тодішні друковані грецькі книги, надруковані у Венеції, а також слов'янські требники для литовсько-російських уніатів, надруковані там же, і по ним правити російські книги. Слідуючи цій директиві, справщики спочатку робили переклад з грецьких венеціанських видань і, не особливо покладаючись на своє знання грецької мови, постійно звіряли його зі слов'янським уніатським текстом. Цей переклад був основний редакцією нових російських богослужбових книг; остаточна редакція встановлювалася шляхом внесення окремих поправок на підставі деяких древніх рукописів, слов'янських і грецьких. Ця остаточна редакція затверджувалася Никоном і йшла в Друкований двір для розмноження.

Всю роботу очолював Никон, свого часу селянин, потім священик Нижегородського повіту, монах Соловецького монастиря, настоятель Кожеозерського монастиря на Помор'ї. Фанатична віра, великий розум, рішучий характер, слава оратора, проповідника, впали в стан екстазу, натхнення, до того ж - чудотворець, провидець і цілитель зробили своє ім'я відомим, і не лише в церковних колах. Олексій Михайлович звернув на нього увагу.

У 1646 р. Никон приїхав до Москви. Відбулася його зустріч з царем, після якої почався стрімкий підйом: він став архімандритом Новоспаського монастиря, через два роки - митрополитом Великим Новгородом, через чотири роки, після смерті Йосипа - патріарха Московського і всієї Русі.

Олексій Михайлович, який покладав надії на сильного духом і тілом Никона, доручив йому провести реформу в церкві, яка, як він справедливо вважав, сподобається не всім. Никон швидко забув своїх друзів із кола "фанатиків", їхніх, у тому числі своїх, недовіру до грецьких та київських вчених. і перейшов на позицію грекофілів.

Але він зіткнувся з рівним собі ворогом. Проти нього виступили колишні колеги та друзі проти кухля "ревнителів давнього благочестя". Їх очолив протоієрей Авакум, який у всіх відношеннях нагадував Никона - людину пристрасну і пристрасну, фанатичну і нетерпиму. «Зилоти» пишуть царю, заперечуючи проти реформи. Але їх не слухають. Свої проповіді та заклики до збереження «давнього благочестя» вони не зупиняють, навпаки, зміцнюють їх, звертаються до широкої громадськості столиці, а потім інших міст і повітів. Авакум запекло сперечається з Никоном, виставляє своїх прихильників на повний голос. Не задоволений позицією духовного володаря, він потужно втручався у мирські справи: під час подорожей царя він очолював усі державні справи, вказував на бояр, ігнорував та ображав їх.

Реформа церковних обрядів і рух її патріарха Никона Авакума оцінюються як єресь. Ніде немає такої бездоганної православної віри, як у Росії, вважав Авакум. Ніде немає такої православної держави, як Росія. Фактично Авакум був ідеологом російської національної держави, російської національної церкви. Никон відправив своїх опонентів - Авакума, Неронова, Федора та інших - у вигнання або віддав "на початку" в монастир.

Причини реформи церкви визначено наступні:

- становлення Руської Православної Церкви як міжнародного центру православ'я вимагало ліквідації розбіжностей в богословській системі та церковній практиці між російською Церквою і православним Сходом.

- необхідність приведення до однаковості служби та богослужбових книг
- це була умова об'єднання церков Росії і України.

- необхідність підняти авторитет Церкви шляхом боротьби з язичницькими забобонами, проникненням світських почав в духовне життя суспільства, занепадом церковних звичаїв

- необхідність подолання суперечностей в тлумаченні священних канонів, обумовлених відмінностями і розбіжностями в церковних обрядах і богослужбових книгах.

- падіння суспільної моралі.

- зміцнення нової династії Романових при владі.

- посилення процесу централізації влади.

Завдання:

- підняти авторитет церкви в очах віруючих.

- повернутися до першооснов християнства.

- зупинити проникнення західного впливу в Росію

Таблиця 2.1

Руська православна церква до і після реформи Никона

До реформ	Після реформ
1. Хресне знамення двома перстами. 2. Дворазовий спів «алілуя». 3. Рух за Сонцем під час хресного ходу. 4. Написання імені Христа як Ісус. 5. Різночитання в богослужбових книгах. 6. Використання в іконопису деяких канонів католицької живопису. 7. Служіння літургії на семи просфорах. 8. Проголошення в церкві певних текстів проповідей	1. Хресне знамення трьома перстами. 2. Триразовий спів «алілуя». 3. Рух проти годинникової стрілки (до середини XVII ст. У церкві ходили «за Сонцем») 4. Написання імені Христа як Іісус. 5. Уніфікація текстів богослужбових книг по грецьких зразках. 6. Написання ікон за грецькими зразками. Знищення старих ікон. 7. Служіння літургії на 5 просфор. 8. Проголошення проповідей власного твору. 9. Поясні поклони замість земних. 10. Повернення до одностайності за рахунок скорочення церковної служби

Одним з найактивніших супротивників проведення церковної реформи був протопоп Аввакум. Він був одним із засновників старообрядницького руху. Ця людина мала неймовірною силою духу, за рахунок того, що привчався з дитинства до аскетизму і умертвіння плоті. Широка обізнаність в церковній

літературі і природний дар до проповідування сприяли швидкої кар'єрі Авакума в церкві - в 23 роки він стає попом, а в 31 рік його призначають протопопом в м Юр'єв-Польському. Авакум було досить складно жити в оточенні простих людей. Він вважав своє прагнення до святості і відраза від світу природним для людини, і це не давало йому можливості уживатися в будь-якому приході через невинної переслідування їм відступів від звичаїв церкви і мирських утіх. У середовищі старообрядців Авакум є шанованою постаттю, навіть вважається святим мучеником. Гнаний «паствою» Авакум переїжджає в Москву, де відбувається його знайомство з придворним духовенством і молодим царем Олексієм Михайловичем. Його визначають до церкви Казанської Божої Матері, де знову проявляється його надзвичайний дар до проповідування - слухати його проповіді стікається величезна кількість віруючих. Саме Авакум очолює рух опору церковної реформи¹.

Старообрядці, як прихильники старої віри, починають ховати, рятуючи від знищення «неправильні», на думку прихильників реформи, церковні книги. Їх починають переслідувати за це як світські, так і духовні влади. Захисники старої віри починають йти в ліси, рятуючись від гонінь влади, де об'єднуються в громади, створюють в глушині скити. Одним з головних оплотів старообрядництва був Соловецький монастир. Він знаходився в облозі протягом восьми років з 1668 по 1676 рік, поки воєвода Мещеряков не взяв його штурмом і не повісив всіх заколотників.

Сам процес церковного розколу був соціальним рухом, який підживлювався соціально-апокаліптичної утопією. Змістовний аспект опору розкольників складався не просто в прихильності до окремих обрядовим дрібниць. Старообрядці відродили в своєму середовищі стародавні міфи і легенди про «Антихриста» і настанні «кінця світу».

Еволюція поглядів українських право-славних інтелектуалів на державу в другій половині XVII ст. відбувалась певною мірою в одному політичному

¹ Гудзий Н. К. Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения / Подгот., коммент. Н. К. Гудзия и др. Иркутск: Вост.-Сиб., 1979. 368 с.

просторі з реформами православної церкви в Московському царстві, розпочатими патріархом Никоном. Саме ці реформи призвели до посилення впливу українського вищого духовенства на російське культурне життя, оскільки Никон та його прибічники потребували православних кліриків з високим рівнем освіти та знанням ситуації в європейському православ'ї. Зростання цього впливу призводило до активніших політичних стосунків між царським та патріаршим урядами та київськими ієрархами. Це, в свою чергу, впливало на ставлення українських право-славних інтелектуалів до держави, володаря, народу, політичних прав та обов'язків тощо.

З іншого боку, патріархом Никоном було розроблено власну державницьку теорію, яку українським ієрархам довелось обговорювати на Великому соборі в Москві у 1666 р. – отже, вони були з цією теорією добре обізнані та могли її використовувати або відштовхуватись від неї. Державницька теорія патріарха Никона формувалась як своєрідна антитеза «Соборному уложенію» 1649 р., яке фактично підкорило церкву державі. В практичному сенсі ця теорія була втілена у розпочатій патріархом за підтримки царя Олексія Михайловича в 50-х рр. XVII ст. масштабної церковної реформи, яка тривала до конфлікту між царем та патріархом у 1658 р. та позбавлення його патріаршества й заслання до монастиря у 1666 р. Головним змістом теорії патріарха Никона була ідея про переважання патріаршої влади над царською в духовній сфері та рішуче від-кидання властивого московському православ'ю поняття про царя-первосвященника.

В ставленні до монаршої влади патріарх Никон був близьким до поглядів І. Гізеля та Л. Барановича, стверджуючи, що священство від Бога, а від священства отримують царі помазання на царство. Відповідно патріарх категорично заперечував право царя втручатись у призначення вищих церковних ієрархів. Принципово відмінним у понятті Никона та українських церковних інтелектуалів про царську владу було сприйняття Никоном царської та священницької влади як принципово різних за природою і розділених за сферами діяльності. Натомість українські церковні діячі розробляли концепцію

держави-церкви, в якій верховна влада в усіх сферах належить церковному правителю, світська ж влада має функції захисту та підтримання правопорядку й добробуту. Никон сприймає церкву як самостійну державу в державі, громадянами якої є виключно особи духовного сану, і в справі цієї держави царська влада не має втручатись¹.

Так само цар не має права розпоряджатись церковним майном або здійснювати суд над духовними особами.

Никон заперечував проти скликання царем церковних соборів та сприйняття соборів як органів царської влади. В той же час влада православного царя є єдиним, що стримує світ від занепаду, тому царську владу слід обороняти. Благочестя царя є основою його влади, священники мають допомагати царю дотримуватись Божих законів. Реформи Никона мали на меті наблизити обрядовість московської православної церкви до інших православних церков, в тому числі й української. Далекоглядною політичною метою цього було перетворення Росії на все-ленський центр православ'я. В цьому погоджувались і цар, і патріарх. Однак для царя передбачалось включити завойовані право-славні країни до політичного тіла Росії, з пріоритетом царської влади.

Для патріарха – розширити границі православної церкви на весь православний світ, незалежно від політичної належності, і надати духовній владі вищість над світською. Фактично патріарх Никон відкидав ідею Москви як Третього Риму, трактуючи майбутню всесвітню православну державу як своєрідне наближення до Божого царства під владою церкви. Відповідно царську владу, яка перебирає на себе повноваження церкви, Никон вважав знаряддям Антихриста. В той же час патріарх Никон активно збільшував власну політичну владу і вплив. Для цього він активно підштовхував царя до

¹ Воробьева Н.В. Образ патриарха Никона в отечественной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 2009 г. № 26. С. 394.

завоювань, у тому числі і неправославних – наприклад, у 1655 р. він благословляв царя на царство в усій Польщі¹.

Перед війною зі Швецією 1655 р. розгорнув агітацію серед православних балтійських селян та купців з метою використати їх у боротьбі, в той же час активно намовляв царя до війни², писав обнадійливі листи, обіцяючи допомогу, до молдавського господаря Стефана, посилав із військами священників, які мали навертати в православ'я населення підкорених територій. Брав з церков та монастирів кошти на спорядження армії, наказував виготовляти в монастирях зброю. Внаслідок великого впливу патріарха Никона на політичне життя Московської держави протягом певного часу основною метою її було створення ортодоксальної теократичної імперії «від Лівонії до Царгороду»³.

В цій майбутній державі абсолютна влада царя мала б поєднуватись із повною самостійністю церкви та, можливо, різноманітністю політичних укладів державних організацій, включених до складу імперії – церква мала обов'язково освячувати всі завойовницькі походи царя, проте Никона цікавила лише канонічна єдність території та підвладність її патріарху. Такий варіант державного устрою не влаштовував царський уряд, і внаслідок тривалих заходів, в тому числі й за участі українських ієрархів, у 1674 р. патріархом Московським став Іоакім, який прямо за-являв, що «не знає ані старої, ані нової віри, але готовий виконувати, що звелять начальники»⁴.

Питання про наявність трьохчинної церковної ієрархії почало хвилювати старообрядців відразу після розколу Руської Церкви. Під час никонівської реформи прихильниками древнього благочестя стали чотири російських єпископи: Макарій Новгородський († в 1663 р.), Маркел Вологодський († в 1656 р.), Олександр В'ятський († в 1679 р.) та Павло Коломенський († в 1656 р.). Павло спочатку розкався в переході на бік старообрядців, проте через сім

¹ Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович : Т. Сергиев-Посад : тип. Св.Троиц. Сергиевой лавры, 1909–1912. Т 1. С. 163.

² Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович... С. 170.

³ Петрушко В. И. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества : учебное пособие / В. И. Петрушко. Изд. 2. М. : Издательство ПСТГУ, 2007. 356 с.

⁴ Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории. М.: Казань, в Университетской типографии, 1888. С. 222-247.

років він знову повернувся в старообрядство, залишивши архієрейську кафедру у В'ятці, яку він обіймав. Павло Коломенський був єдиний із єпископів, хто відмовився підписувати рішення собору 1654 року. Він відкрито виступив проти реформи патріарха Никона, за що був висланий на Північ в Палеостровський монастир, де й загинув за нез'ясованих обставин. (Панівна Церква вважає, що єпископ Павло втратив розум і загинув як нещасна людина.)

Никон без дозволу собору одноосібно вигнав Павла з єпископського сану й заслав його в Хутинський монастир¹. На соборі 1666 року східні патріархи звинувачували Никона в тому, що він не дотримувався ідей Павла, ігноруючи канонічні правила. Після того як Никон пішов з патріаршої кафедри, єпископ Олександр В'ятський та Великопермський висловився проти церковної реформи. У 1658 році він відкрито наполягав на її скасуванні. Утім, підкоряючись церковній дисципліні, Олександр вимушений був підписатися під усіма рішеннями церковних соборів, хоча в підзвітній йому єпархії їх проведення всіляко стримував. Олександр підтримував старообрядців, приховував їх від переслідувань, давав переписувати спрямовані проти них секретні урядові розпорядження. На захист «старої віри» він склав «Питання до собору найменшого з архієреїв».

Напередодні собору 1666 року в його резиденції було вчинено обшук, унаслідок чого було вилучено твори єпископа, а сам Олександр представ перед Московським собором. Незважаючи на те, що єпископ не зрікся своїх творів на захист старообрядства («Покаянний звіт»), йому простили й повернули на попереднє місце служіння. Олександр не лише ідейно підтримував старообрядців, але й продовжував давати їм прихисток, надавати важливі секретні документи стосовно боротьби уряду з розколом.

Очевидно, не бажаючи бути провідником нового політичного курсу, 8 січня 1674 року він покинув В'ятську єпархію і пішов у Ніколо-Коряжемський монастир, де прийняв схиму під ім'ям Андрія⁸. Залишившись без єпископату, старообрядці намагаються знайти єпископа, який би погодився перейти на бік

¹ Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович : Т. 1. С. 340.

старообрядців або виклопотати рукоположення на цю посаду вибраної з їхнього середовища кандидатури.

Найактивніші пошуки припадають на 20–50-ті роки XVIII ст. Співробітництво поморців з попівцями зайшло так далеко, що в 30-х роках XVIII ст. вигівці разом з ветківцями відправили своїх агентів «для пошуків єпископа древнього православ'я»¹.

Церковна реформа мала безліч тісно переплечених між собою сенсів:

- реформатори прагнули все привести до зразка.
- ідеологічно реформа «облаштовувала» зовнішньополітичні плани уряду: не просто звільнення одновірців в Україні, а з'єднання їх в єдиному Православному царстві, міцність якого - в єдиних і єдиних обрядах і статутах.
- в культурологічному сенсі церковна реформа створювала умови для більш тісних контактів з грецької і українсько-білоруської «освіченістю». Реформа ставала засобом подолання ізоляції від іновірців, однак, без втрати перш високого погляду на призначення Московського царства.
- реформа потенційно покликана була ще більш підняти становище московських государів. Це був внутрішньополітичний і світський підтекст реформ.
- стараннями Никона реформа набула ще один сенс, покликаний підняти церковну, а точніше патріаршу владу (табл.2.2.).

Таблиця 2.2

Інтерпретація церковно-обрядової реформи Патріарха Никона

Напрямок	Значення
Релігійний	Православна (офіційна) Реформа Никона була сповідницького захистом споконвічної російської ідеології (релігії), поверненням до істинного православ'я. Старообрядницька Загибель Московського православного царства і наступ царства Антихриста (з 1666 г.).
Історико-матеріалістичний	Невдоволення офіційною церквою нижчих верств населення. Соціальний протест, що вилився в релігійне протистояння.
Ліберально-історичний	Патріарх Никон хотів поставити церковну владу над світською - тим самим наблизити православну церкву до західним зразком.
Локально-	Акматична фаза етногенезу, для якої характерні інтелектуальні

¹ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество... С. 326-329.

історичний	суперечки Країна мала троякий вибір: ізоляції (шлях Авакума); створення теократичної вселенської-православної імперії (шлях Никона); входження в «концерт» європейських держав (вибір Петра І).
------------	---

Поступово запал Никона став остигати. Домігшись титулу великого государя, найсвятіший патріарх явно переоцінив свої сили. Надмірне самовладдя, інтриги стали обтяжувати Олексія Михайловича. Конфлікт стався у 1658 р коли цар не запросив Никона на церемонію зустрічі грузинського царевича. До того ж при виході з церкви окольничий вдарив палицею патріарха. Никон зажадав покарати винного, але Олексій Михайлович не зробив цього. Ображений Никон демонстративно покинув столицю, пославшись що, не хоче бути патріархом в Москві, а залишиться їм на Русі. І поїхав в Воскресенський Новоєрусалимський монастир, що будувався за його ж проекту.

Москва залишилася без патріарха. Однак, коли Никона зажадали скласти патріарші повноваження, щоб можна було обрати нову главу Російської церкви, він заявив що відмовляється бути патріархом лише «на Москві». Почалося довгий «справу» Никона. Змістити патріарха не міг не тільки цар, але і церковний собор. Прийняти таке рішення можна було в санкції вселенських патріархів. У 1666 р. відбувся такий собор, де Никон був офіційно позбавлений патріаршого сану: «... іменуватися йому простим ченцем Никоном, а не патріархом Московським ...». Собор також не залишив без уваги питання-у цій справі між церквою і державою. Соборний вирок ухвалив, що цар має перевагу в справах цивільних, а патріарх- в церковних, щоб зберіглася цілісність і непорушність церковного установи.

Після суду Никон був укладений в монастирську в'язницю. Містили його суворо. Перед смертю цар заповів просити вибачення Никона. Але Никон заявив «Якщо Государ на землі перед смертю не встиг отримати прощення, то ми з ним будемо судитися у друге пришествя Господнє. За заповіддю Христовою я його прощаю, і Бог його простить. А на листі вибачення не дам ...». 17 серпня 1681г Никон помер. Цар Федір, син Олексія Михайловича,

проводжав труну і просив поминати покійного патріархом. У 1682р. вселенські патріархи включили Никона в поминання як патріарха.

РОЗДІЛ 3. РОЗКОЛ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

Дослідники виділяють три основних наслідки церковного розколу. Перший наслідок найбільш явний і полягає в безпосередньому церковному поділі. Крім основної Руської Православної церкви, яка стала здійснювати свою літургійне життя за новими, реформованим правилам і статутам, з'явилося безліч груп віруючих, в сукупності досить нечисленних, які не визнали богослужбові нововведення і продовжили здійснювати релігійне життя за старими, дореформений, обрядам - старообрядці (старовіри).

Другий наслідок торкнулося духовну сферу всього російського суспільства. Перш за все, було порушено духовну єдність населення, з'явилися підстави для ворожнечі на релігійному ґрунті, в силу чого народ вже не був монолітним в релігійному і моральному сенсі. До того ж нові церковні обряди посилили соціальну роз'єднаність. До цього моменту церковне життя, що будувалася на древніх руських церковних традиціях, була потужним консолідуючим початком - за одними книгам молилися і кріпаки, і бояри, і цар. Таким чином, підкреслювалися моральне єдність і рівність всіх православних людей. У нових же умовах, коли ставка була зроблена на грецькі канони, які зі зрозумілих причин не могли бути доступні і зрозумілі простому народу, була позначена лінія поділу між більшістю населення і багатим грамотним меншістю.

Третій наслідок розколу стало потрапляння Церкви в залежність від держави. При проведенні церковної реформи патріарх Никон спирався на державний апарат, який і насаджував насильницькими методами нові церковні порядки. Більш того, на думку вчених, без активності держави проведення реформи було б неможливо, так як в Церкві існувала серйозна опозиція Никона, та й з богословської точки зору його позиції були уразливі. Потрапивши в залежність від влади при Олексії Михайловичу, Церква продовжувала втрачати свій вплив і далі, поки за Петра I і зовсім була позбавлена особливого

становища в суспільстві, втратила інститут патріаршества і стала по суті одним з відомств державного апарату.

Нарешті, в 1971 році Помісний собор Руської Православної церкви прийняв постанову про зняття всіх минулих «виразів» на адресу старообрядців і про визнання старих обрядів «честю» прийнятим в РПЦ. Було також сказано, що «рятівного значенням обрядів чи не суперечить різноманіття їх зовнішнього вираження, яке завжди було притаманне стародавньої неподіленої Христової церкви і яке не було в ній каменем спотикання і джерелом поділу». Правда, на даний момент ці кроки не привели до відновлення молитовного спілкування між РПЦ і великими спільнотами.

Розкол привів до серйозних змін в житті держави і суспільства. Світська влада на чолі з царем доклала всіх зусиль для знищення свого головного суперника - церкви на чолі з патріархом. Намітився Розкол серед духовенства: частина була налаштована проти наступальної політики царя на привілеї церкви, частина не прийняла церковну реформу. Чи не прийняли нововведень священнослужителі переконували своїх парафіян висловлювати протести, а коли зрозуміли, що це марно і карається стратою, йти сім'ями у віддалені райони країни будувати нове життя за новими правилами. Так народився Розкол всередині російського суспільства. Розкол багатогранний: він був присутній всередині церковної організації, всередині суспільства, між державою і церквою, між державною владою і суспільством.

У протистоянні трьох таборів Розколу перемогу здобула державна влада, очолювана Олексієм Михайловичем. Саме вона мала адміністративним ресурсом, можливістю легально застосовувати силу. При цьому і самі політичні погляди Олексія Михайловича максимально відповідали вимогам часу і ситуації, що до середини XVII ст. історичній обстановці в Росії. З суперниками переможець розправився: на Соборі 1666 року і Никон, і Авакум були оголошені поза законом, позбавлені своїх посад і заслані. П'ятнадцять років обидва провели в посиланнях (правда, умови утримання колишнього патріарха були незрівнянно краще) і померли з різницею менш року. Царська влада

знищила лідерів, але не самі табори Розколу. Так, старообрядці аж до 1917 р стануть однією з постійних внутрішньодержавних проблем. В ході боротьби з Соборним Укладенням необхідними були поступки по судовій лінії: постановою Собору 1667 р клірики були вилучені з юрисдикції світських установ навіть у кримінальних справах. Другий поступкою стало скасування Монастирського наказу. Але через півстоліття обидві ці поступки були ліквідовані Петром Олексійовичем вже без всяких труднощів і суперечки більший. Другу відзначену нами невелику перемогу церкви слід розглядати як послугу з боку світської влади. Номінальна скасування Монастирського наказу ні в якому разі не означало реальну зміну в розстановці сил. Держава і надалі продовжувало диктувати церкви свої умови. Тепер це стало навіть простіше, оскільки цар уважніше відбирав кандидатів на патріаршу посаду, виходячи з принципів слухняності, поступливості і зговірливості з боку патріарха. Певною мірою цар особисто зосередив у своїх руках всі основні функції цього органу.

Державна влада відчувала себе в боргу перед Собором 1666 року, бо, під тиском монарха, була схвалена церковна реформа, а патріарх Никон засуджений східними патріархами (їх була абсолютна більшість на Соборі, так як російські ієрархи виступали проти скинення Никона) за його крамольні ідеї. Номінальна скасування наказу стало жестом подяки. Аналогічна за своєю природою поступка щодо передачі права суду над священиками і ченцями в руки самої церкви. «Державний суд» так і залишився вищою інстанцією для всіх судових справ, і контроль з боку держави над діяльністю церковних суддів повністю зберігся відповідно до норм глави XII Соборної Уложення. Звернемо увагу на ще один цікавий момент: російські ієрархи, які завжди були проти зняття Никона з патріаршої кафедри і його посилення, не тільки домоглися відновлення його в званні патріарха (помертвено), але і змогли вселити як східним патріархам, так і государю почуття провини перед Никоном .

Перед смертю цар Олексій Михайлович у своєму заповіті просив у патріарха Никона вибачення, новий цар Федор Олексійович прийняв рішення про повернення патріарха Никона його сану і просив його повернутися в

заснований ним Воскресенський монастир. На шляху до цієї обителі Никон помер серпні 1681 р Патріарх Никон був похований з належними патріарху почесностями в Воскресенському соборі Ново Єрусалимського монастиря. У вересні 1682 року у Москву були доставлені грамоти всіх чотирьох східних патріархів.

Протистояння політик правових поглядів ідеологів Розколу відбилося на подальший розвиток держави і права як мінімум в двох аспектах: по-перше, в зміні відносин між державою і церквою, втрати останньої колишніх вагомих позицій в управлінні країною і поступовому позбавленню церкви адміністративних і судових функцій, по-друге, в розробці способів державного впливу на «інакомислячих» осіб - старообрядців, які вилилися в появу цілої низки норм кримінального, адміністративного, цивільного права, створених спеціально для боротьби зі старовірами. Розглядаючи перший аспект впливу Розколу, необхідно відзначити наступне. З правління Олексія Михайловича Романова почався процес одержавлення церкви, сенс якого полягав у тому, щоб ліквідувати конкурента абсолютної монаршої влади і підпорядкувати державі кожного жителя країни, в тому числі до цього привілейованого і щодо окремого представника духовного стану (адже країні потрібні платники податків і солдати, якими, на думку монарха, повинні були бути і священнослужителі, як державні піддані). Патріарх Никон намагався зупинити цей процес і навіть змінити напрям вектора в протилежну сторону, що призвело до розколу між державою і церквою, і розриву відносин між царем і патріархом зокрема.

Наступних патріархів стверджували, виходячи з принципу слухняності государю, поки, нарешті, син Олексія Михайловича - Петро, не наважився остаточно ліквідувати патріаршество. Сміємо припустити, що якби не Розкол, то процес одержавлення церкви йшов би без різких переломів, а плавно і більш органічно вписався б в історію Росії. Петро Великий, особливо поважав все західне, але при цьому православний монарх і віруюча російська людина, не наважився б ліквідувати патріаршество, не знаючи історії найгострішого конфлікту свого батька з Никоном.

Розкол в кілька разів збільшив швидкість процесу підпорядкування церкви державі. Ще Олексій Михайлович почав наступ на церковне майно, закріпивши в Соборному Уложенні норми, що перешкоджали розширенню церковного землеволодіння і обмежували юрисдикцію церкви. З кінця XVII в. на церкву стали поширюватися деякі державні податки. Потім були скасовані тарханні грамоти, митні привілеї монастирів, церковні відкуп на збір торгових і шинкарських мит, обмежені податкові пільги церковних установ. З 1705 служителі в церкві, що не мали приходу, стали обкладатися особливими грошовими зборами, а парафії - зборами на військові і інші потреби. У 1722 р встановлені жорсткі правила вступу в духовний стан: в дворянській родині стати священиком або піти в монастир міг тільки молодший син по досягненню сорока років. За представників податкових станів, які надійшли в духовенство, подушний податок повинні були сплачувати їх родичі¹. У роки правління Анни Іоанівни частина духовенства стала піддаватися військовому призову (з 1737). Катерина II в 1764 р провела повну секуляризацію церковних маєтків. Інтерес держави був очевидний: політика секуляризації принесла чималі вигоди, колишні монастирські володіння з'явилися тим резервом, з якого російські монархи виробляли великі пожалування населених земель сановникам.

Судові функції церкви поступово скорочувалися ще до Розколу, а після нього були різко зведені до мінімуму. Уже в XVIII в. з юрисдикції церковного суду вивели категорію справ, здавалося б, підсудних виключно йому - злочини проти моральності. Наприклад, прості життєві обставини, при яких жодна зі сторін не заявляла про порушення своїх прав, і які влаштовували обидві сторони (співжиття з родичем, співжиття і народження дитини від заміжньої жінки в період довготривалого відсутності чоловіка (що знаходиться на заробітках, в армії.), визнавалися юридичними фактами у вигляді неправомірних дій. Подібну категорію справ завжди розглядали церковні суди і призначали покарання у вигляді різного роду послухів (вдома або в монастирі),

¹ Водопьянова М.В. Политические и правовые взгляды идеологов раскола в России XVII века.: дисс... Москва, Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2017. С. 168-191.

відлучення від церкви і т. д. Після Розколу ці справи стали розглядатися в світських судах . Однак, церковні суди, порушуючи закон, нерідко за звичкою розглядали зазначені справи, що викликало протест з боку держави¹. В результаті компетенція церковних судів обмежилася розглядом справ, пов'язаних з дисциплінарними проступками священнослужителів. Під впливом Розколу склалася принципово нова система взаємовідносин світської і духовної влади, вдосконалення відмінної від існуючої 650 років (з моменту прийняття християнства на Русі до середини XVII ст.). Не звертаючи уваги на протести духовенства, Петро ліквідував патріаршество і створив підлозі світський орган управління церквою - Анна Іванівна зобов'язала частина священнослужителів служити в армії, Катерина Велика провела повну секуляризацію церковних і монастирських земель.

Заперечувати проти такої політики держави церква була не в змозі. Патріарх Никон став останнім «великим государем» з представників духовенства, який реально міг вести серйозну боротьбу за «перевагу священства над царством». З Розколу церква вийшла політично і економічно ослаблена. Однак два процеси, каталізатором яких виступив Розкол, і які явно пішли на користь руської православної церкви, стали зростання духовності (священнослужителі «звільнилися» від державних справ і ряду господарських турбот, переключивши основну увагу на порятунок душ віруючих, як і належить духовенству), а також поступове перетворення Росії на світську державу. Православ'я залишалося державною релігією Росії до приходу до влади більшовиків. Держава контролювала економічну діяльність церкви, до межі звузило її судові функції, не допускало до участі в політиці. При всьому при цьому не втручалася в богослужбові справи і поступово, до початку XX ст., прийшла до ідеї віротерпимості, розглядаючи багатонаціональність і багатоконфесійність як характерні особливості російської держави. Невтручання держави в питання релігії і обрядів, і невтручання церкви в

¹ Карташев, А. В. Краткий историко-критический очерк систематической обработки русской церковной истории : Из чтений по истории русской церкви. Христианское чтение, 1903. № 6-7

державні справи після Розколу стали ознаками розвитку в бік «світськості» Росії.

Церковний розкол в Росії в XVII столітті став національною трагедією. Відбувся розподіл російського народу на тих, хто залишився в лоні Православної Церкви, що здійснює богослужіння за новими правилами і на старообрядців, які продовжували дотримуватися дореформених церковних обрядів.

Як підсумок церковного розколу - припинило своє існування духовне єднання російського народу. Вперше в історії держави виникає ворожнеча на релігійному ґрунті. До того ж більш чітко стала виявлятися соціальна роз'єднаність серед населення.

Встановлюється верховенство царської влади над церковною. Проведення церковної реформи було ініційовано урядом і проводилося при його підтримці. А це послужило початком до того, що управління церковними справами почало поступово переходити в державне відомство. Остаточо цей процес завершився за Петра Першого, який скасував інститут патріаршества.

Відбувається зміцнення міжнародного становища Росії і її зв'язків з країнами православного світу.

Щодо позитивного значення церковного розколу, то утворений старообрядницький рух вніс помітний внесок в розвиток російського мистецтва. Вони створили ряд духовних центрів, свою іконописну школу, зберегли давньоруські традиції книгописання і знаменного співу.

ВИСНОВОК

XVII століття в Росії називають «бунташним століттям». Дійсно. Смути початку століття. Дві потужні Громадянські війни. Серія найбільших міських повстань. Розкол Руської Православної Церкви потрясли державу. Посилювалася система кріпацтва основних виробників селян і посадських людей. Значний вплив на внутрішню ситуацію надавали і зовнішньополітичні проблеми. Однак, незважаючи на це в країні відбувалися процеси відновлення і розвитку господарства, йшов процес змирнення громадського та соціального життя. Поступово росіяни поверталися від орієнтації на Схід до орієнтації на Захід.

Розкол зароджувався в складній історичній обстановці: не до кінця подолані важкі наслідки Смутного часу; нова, правляча з 1613 р династія Романових намагається максимально надійно закріпитися на престолі; посилюється гніт селян; спалахують численні міські повстання; починається війна з Річчю Посполитою за повернення втрачених в роки Смути територій, а також за звільнення України і включення її до складу Росії. У цій обстановці з'являються такі причини Розколу: перш за все, політичні, які полягали в прагненні російського царя стати на чолі всього православного світу. Це бажання вплинуло на всі політичні кроки Олексія Михайловича і викликало протест патріарха, а потім і старообрядців. По-друге, ідеологічна причина: розбіжності в політичних поглядах. По-третє, церковно-обрядова причина. Вона є найпомітнішою, оскільки в літературі найчастіше початок Розколу пов'язують саме зі зміною обрядів і виправленням богослужбових книг. Однак церковна реформа вплинула лише на виникнення третього табору Розколу – старообрядців (осіб, які не прийняли нововведення).

Розкол став проявом духовної кризи російського середньовічного суспільства, проте він не привів до суттєвого оновлення культурного життя. Найбільш послідовними прихильниками традицій були старообрядці. Але і офіційна церква залишалася ворожою до нововведень та європеїзації. Розкол

похитнув авторитет церкви і паралельно сприяв секуляризації культури. У боротьбі двох церковних громадських сил в свідомості всіх жителів Московської держави не розрізнялися - поразки зазнали і ніконіани і старообрядці. Виграла тільки держава, яка за молодшого сина Олексія Михайловича Петра Першого, по суті поглинула церкву і перетворилася в могутню імперію. Імперія ця, однак, зовсім не нагадувала ні вселенське православне царство з мрій Никона, ні заповідник московської істинної віри, про який мріяли старообрядці.

Досліджувана державно-церковна реформа, ініційована патріархом Никоном і царем Олексієм Михайловичем Романовим, яка вимагала одноманітності двох церков: російської та грецької - була ідеологічною базою майбутніх претензій Російської держави на єднання під її початком всіх східних православних держав. Основним наслідком даної реформи стала ліквідація руського православного традиціоналізму. Велика частина церковної ієрархії зі своїми численними послідовниками відмовилася слідувати церковним новаціям і заявила про те, що не визнає і не приймає цієї реформи, внаслідок чого в російському суспільстві стався розкол на представників державної (царської) і народної (традиційної) течії. Основною рисою, що характеризує традиційний руський (старообрядницький) варіант православ'я, була його народність - в першу чергу відділення віри від держави.

Розкол в Росії в середині XVII ст. слід розглядати як багатоаспектне політичне явище, охарактеризувати гострим тристороннім протистоянням його таборів в результаті розбіжностей в освічених колах російського суспільства, підтримуваних частиною простого населення, з питань напрямку розвитку політичної і правової системи держави, інтеграції Руської держави в світовий простір. Найпомітнішим наслідком Розколу став поділ суспільства на старообрядців та новообрядців. На цій підставі Розкол традиційно пов'язують виключно зі старообрядцями, однак, ми вважаємо, що розкольниками в рівній мірі можна вважати усі три табори Розколу: світську владу на чолі з царем Олексієм Михайловичем, офіційну церкву, очолювану патріархом Никоном, і

старообрядців, визнаним лідером яких був протопоп Аввакум. Сенс Розколу в Росії в середині XVII ст. полягав в зіткненні різних поглядів на політичне майбутнє Російської держави, його історичне призначення, співвідношення світської і церковної влади, на формування правової системи Росії. Головні ідеологи Розколу говорили про піднесення Російської держави на міжнародній арені, про незалежність церкви від державної влади, про необхідність приведення норм права у відповідність до нових історико-політичних реалій; однак шляхи досягнення цих цілей вбачалися по-різному.

Розкол був переломною епохою в історії держави і права Росії. Протиріччя між державою і церквою, церквою і суспільством, суспільством і державою, а також всередині самого суспільства потрібно враховувати в реаліях сучасності, коли необхідність пошуку балансу, - наприклад, в духовно-просвітницькій, соціальній, державно-конфесійній, нормотворчій та правозастосовній областях, є вельми злободенною. Тут теоретичні знання допоможуть уникнути багатьох практичних помилок.

Вплив Розколу на розвиток держави і права Росії було особливо відчутно до переломного 1917 року. Держава, вийшовши переможницею з Розколу, почала потужний натиск на сторони програвшого табору: офіційну церкву позбавили низки привілеїв і майже всіх адміністративних і судових функцій, остаточно усунувши її від участі в державному управлінні; на старообрядців спочатку обрушили хвилю гонінь, а потім з метою боротьби з ними, - а також паралельно бажаючи отримати з них прибутку до казни, - розробили цілий ряд правових норм. Новий розкол в російському суспільстві - Революція 1917 року, перекрив гостроту Розколу середини XVII ст. Однак відгомони останнього ми можемо спостерігати в даний час, вони проявляються в особливостях взаємин держави і церкви, в специфіці відношення влади до осіб, що не поділяють офіційних політичних і правових поглядів (опозиціонерів), а також в досі існуючій «образі» старообрядців на офіційну церкву і державу.

Церковна реформа, проведена в XVII столітті, в кінцевому рахунку, значно зміцнила абсолютизм в Росії. Церковний розкол, як і сама реформа

церкви, стали одними з найбільших в історії Росії соціальних і духовних переворотів, які не тільки відбили тенденції церкви до уніфікації, однаковості і централізації, а й призвели до виникнення резонансу в суспільстві і спричинили за собою великі соціокультурні наслідки. Розкол потряс свідомість мільйонів людей, які в підсумку засумнівалися у легітимності існуючого світопорядку, проявив розрив між світською офіційною владою і владою духовенства, почав будити громадську думку і приготував плацдарм для майбутніх реформ і перетворень.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амвросий (А.А.Орнатский). История российской иерархии. В 6-и частях. М.: Синодальная Типография, 1807–1815. 4483 с.
2. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический этюд. К., 1889. 120 с.
3. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII –XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392с
4. Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. 346 с.
5. Водопьянова М.В. Политические и правовые взгляды идеологов раскола в России XVII века.: дисс... Москва, Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2017. 202 с.
6. Волошин Ю.В. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів п. п. XVIII ст. // Київська старовина, 2001. № 3. С. 130-162
7. Волошин Ю.В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII столітті// Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 14-27.
8. Воробьева Н.В. Историко - канонические и богословские воззрения патриарха Никона : монография. Омск: Изд-во Омского государственного университета, 2008. 416 с.
9. Воробьева Н.В. Личность и воззрения патриарха Никона в отечественной историографии. Омск: Омский экономический институт, 2007. 292 с.
10. Воробьева Н.В. Образ патриарха Никона в вузовских учебниках. М.: Параллель, 2008. С. 78 – 84.

11. Воробьева Н.В. Образ патриарха Никона в отечественной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 2009 г. № 26. С. 394.
12. Грамота константинопольского патриарха Паисия I к московскому патриарху Никону. СПб., 1881. 109 с.
13. Гумилев Л.Н. От Руси к России. М.: АСТ, 2002. 399 с.
14. Гумилевский Ф. История Русской церкви в 5 томах / Период четвертый: Период патриаршества (1588-1710 г.). 5-е изд. М.: М.А. Ферапонтов, 1888. 327с.
15. Дело о патриархе Никоне. СПб.: Товарищество "Печатня С.П. Яковлева", 1897. 510 с.
16. Деяния московских соборов 1666 и 1667 годов. Москва, Синодальная типография, 1893. 364 с.
17. Духопельников В., Кушнарьев С. История России с древнейших времен до конца XVIII в.: учеб. Пособие. Харьков: ХНУ им. Каразина, 2010. 608 с.
18. Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения. М.: Северо-Западное книжное издательство, 1990. 279 с.
19. Зеньковский С.А. Русское старообрядчество: духовные движения семнадцатого века. Munchen: Wilhelm Fink Verl., 1970. 528 с.
20. Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий: (Очерки социально-политической истории). М.: Мысль, 1982.
21. Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории. М.: Казань, в Университетской типографии, 1888. 478 с.
22. История осуждения патриарха Никона, сочинения Паисия Лигарида. Ч. 1-2. М.: Б.м., 1858.
23. История старообрядческой церкви: краткий очерк. М.: Издание старообрядческой митрополии Московской всея Руси, 1991. 39 с.
24. К истории борьбы с церковными беспорядками, отголосками язычества и пороками в русском быту XVII века. М., 1902. 38 с.
25. Калюжный Д. В., Кеслер Я. А. Забытая история Московии. М.: Вече, 2003. 255 с.

26. Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов. Сергиев Посад, изд. М.С.Елова, 1913. 277 с.
27. Каптерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович : Т. 1–2. Сергиев-Посад : тип. Св.Троиц. Сергиевой лавры, 1909–1912.
28. Каптерев Н.Ф. Характер отношения России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Москва : тип. Л.Ф. Снегирева, 1885. 580 с.
29. Карташев, А. В. Краткий историко-критический очерк систематической обработки русской церковной истории : Из чтений по истории русской церкви. Христианское чтение, 1903. № 6-7
30. Катунский А. Е. Старообрядчество. М., Политиздат, 1972. 120 с.
31. Ключевский В. О. Курс русской истории. Собрание сочинений в девяти томах. М.: Мысль, 1987—1990. 4142 с.
32. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников // Раскол: исторические монографии и исследования. Смоленск, 1994.
33. Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Изд.4-е. Минск, 1997.
34. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. Кн. 3. К.: Либідь, 1994. 335 с.
35. Лобачев С.В. Патриарх Никон: монография / С.В. Лобачов. СПб: Искусство, 2003. 416 с.
36. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. Кн. 6: Период самостоятельности Русской Церкви (1589-1881). Патриаршество в России (1589-1720), Отд. 1 : Патриаршество Московское и всея Великия России и Западнорусская митрополия (1589-1654) / Науч. ред.: М. В. Дмитриев, Б. Н. Флоря, В. С. Шульгин], 1996. 797 с.
37. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. Кн. 7: Период самостоятельности Русской Церкви (1589-1881). Патриаршество в России

(1589-1720), Отд. 2: Патриаршество Московское и всея Великия, и Малыя, и Белья России - воссоединение Западнорусской Церкви с Восточнорусской (1654-1667) / Науч. ред. Д. Ф. Полознев, С. Г. Яковенко. 1996. 670 с.

38. Макарий (Булгаков) История русского раскола известного под именем старообрядчества. СПб., 1958.

39. Материалы для истории раскола за первое время его существования, издаваемые Братством св. Петра митрополита / под ред. Н. Субботина. Москва : Тип. Э. Лисснер и Ю. Роман, 1875.

40. Мірошніченко О. В. Справжні та вигадані причини церковного розколу в Росії у XVII столітті. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2019. № 36. С. 17–21.

41. Морозов О.С. Ніжинський протопоп Максим Филимонович: монографія / О.С. Морозов. Ніжин: Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2000. 148 с.

42. Никольский Н.М. История русской церкви. М.: Мидгард, 2004. 607 с.

43. Никольский Н.М. Реформа Никона и происхождение раскола // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. Т. 2. XVII век. Вторая половина. М.: Тип. Д. Сытина, 1912. С. 5 -38.

44. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М.: Независимая Газета, 1993. 424 с.

45. Петрушко В. И. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества : учебное пособие / В. И. Петрушко. Изд. 2. М. : Издательство ПСТГУ, 2007. 356 с.

46. Пилипенко О. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII – XIX ст. / О. Пилипенко // Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 205-214.

47. Писцовое дело (акты) 60-80 годов XVII века. М., 1990.

48. Письмо Патриарха Никона к Царю Алексею Михайловичу // Памятники литературы Древней Руси: XVII век. М., 1988. Кн.1.

49. Платон (Левшин). Краткая Церковная Российская История. Т. 2. М.: Синодальная Типография, 1805. 352 с.

50. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія / С. Плохій. К.: Критика, 2006. 495 с.
51. Политическая история. Россия –СССР –Российская Федерация: В 2-х томах. М., 1996. Т. 1
52. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповалтаїн. К., 2011. 808 с.
53. Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII - середина XIX ст.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2015. № 4 (78), липень - серпень. С. 218-240.
54. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т.1.
55. Пригарин А.А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Отв. Ред. О. Б. Демин. Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ»-«Археодоксия», 2010. 528 с.
56. Пригарин А.А. численности старообрядцев Буджака в первой половине XIX века: динамика процессов формирования этноконфессиональной группы // Stratumplus: культурная антропология и археология: Причерноморские этюды. № 6. С.128-142.
57. Протопоп Аввакум. Собрание Творений. СПб.: Quadrivium, 2017.
58. Протопоп Иван Неронов. Собрание документов эпохи. СПб.: «Свое издательство», 2012.
59. Ростовский Д. (Туптало). Розыск о раскольничьей брынской вере, о учении их, о делах их, и изъявлении яко вера их неправа, учение их душевредно и дела их не богоугодны. М., 1824. 644 с. Сапожникова Т.Д. Из истории создания и ликвидации Никольского старообрядческого монастыря в Придунавье // Записки історичного факультету. Вип. 10. Одеса, 2000.
60. Сахаров Ф. К. Литература истории и обличения русского раскола : Систематический указатель книг, брошюр и статей о расколе, находящихся в

духовных и светских периодических изданиях : Вып. 1-3 / Составил преп. Владимирской духовн. семинарии Ф. Сахаров . Тамбов : Тип. Губ. правл. , 1887-1900.

61. Скальковский А.А. История Новороссийского края 1731-1823. Хронологическое обозрение. Ч.I с 1731-1823г. Одесса, 1836. 225с.

62. Смирнов П. С. История русского раскола старообрядчества. Рязань : тип. В. О. Тарасова, 1893. 348 с.

63. Соловьёв С.М. История России с древнейших времен / соч. Сергея Соловьева : Книга 02. Том VI-X. СПб.: Товарищество "Общественная польза", 1851-1879 гг. 871 с.; Книга 03. Том XI-XV. СПб.: Товарищество "Общественная польза", 1851-1879 гг. 800 с.

64. Сочинения Игнатия Соловецкого; Возвешение от сына духовного к отцу духовному; Список с писем страдальческих священнопротопопа Аввакума / И. Соловецкий; Вступ. ст., сост., подгот. текста и коммент. Н. Ю. Бубнов, и др.. СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. 383 с.

65. Стародуб А.В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917 – 1921 років: український аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1999: 11 с.

66. Субботин Н.И. Дело патриарха Никона. М.: Тип. В. Грачева и К., 1862. 263 с.

67. Субботин Н.И. О сущности и значении раскола России. СПб.: Синодальная типография, 1892. 46 с.

68. Субботин Н.И. Переписка раскольнических деятелей. Вып 1. М.: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1887. 239 с.

69. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII - начало XX века). К., 2012. Т. 1. Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. 702 с.

70. Таранец С.В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX - на початку XX ст. // Український історичний журнал, 2009. № 4. С.84 – 94

71. Тарасов С.В. До питання про роль духовенства в подіях Руїни. Історіографічний аспект проблеми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія. 2012. Вип. 3. С. 51 – 57.
72. Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 56: Письма патриарха Никона царю Алексею Михайловичу из Ферапонтова монастыря. 1668 - 1670 гг. СПб.:ГПИБ, 2004. С. 582 - 595.
73. Устюгов Н.В. Русское государство в XVII веке. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 453 с.
74. Федорова А. І. Інститут місіонерства та старообрядці Подунав'я // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. Вип. 1. Одеса: Астропринт, 2003. С.67-73.
75. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917 – 1941 рр. (на матеріалах Донецького регіону): Автореф.дис. ... канд. юрид.наук. К., 2001. 13 с.
76. Чаев Н. С. Русская церковь в XVII в. // Русское государство в XVII в. М., 1961.
77. Чаев Н.С. Церковный раскол и Соловецкое восстание 1668-1676 гг. // Очерки истории СССР: Период феодализма, XVIII век. М., 1955.
78. Чорна Л.С. Образ суспільства у філософії Лазаря Барановича / Л.С. Чорна // Сіверянський літопис. Чернігів, 2000. № 3. С. 123 – 128
79. Чорна Л.С. Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича: Дис. на зд. н. ст. канд. філос. н. за спец. 09.00.05. / Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка / Л.С. Чорна. Чернігів, 2001. 189 с.
80. Шалашна Н. М. Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Москвою в другій половині XVII ст. / Н. М. Шалашна // Грані. - 2016. № 6. С. 48-57.

81. Шалашна Н.М. Філософська концепція освіченого абсолютизму Феофана Прокоповича в українській та російській культурах першої половини XVIII століття / Н.М. Шалашна // Схід. 2013. № 2. С. 124 – 128.
82. Шапов А.П. Русский раскол старообрядства, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII века. В 3 т. Санкт-Петербург : Изд. М.В. Пирожков, 1906–1937. 803 с.
83. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В.О. Эйнгорн. М., 1899. 1104 с.
84. Эпистолярное наследие патриарха Никона. Переписка с современниками: исследование и тексты / С. К. Севастьянова ; Российская Акад. наук, Сибирское отделение, Ин-т филологии. Москва: Индрик, 2007. 776 с.
85. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.: монографія / Н. Яковенко. К.: Критика, 2002. 416 с.